

ARUZ SABOQLARI

Mail: saxroikabr@bk.ru

Telegram kanal: t.me/sherkhan1117

УЎК: 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)6

Ушбу қўлланма минг йиллик тарихга эга мумтоз шеърятимизнинг асосий ўлчови бўлган аруз вазнини назарий ва амалий жиҳатдан ўргатиш масалаларига бағишланади.

Қўлланма олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бакалавриат босқичи талабалари учун маъруза ва амалий машғулот дарслари ҳамда мустақил ишлар ташкил этиш учун мўлжалланган, шунингдек, ундан аруз шеърий тизимини мустақил ўрганувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари номзоди, доцент А.Турдиалиев

Такризчилар:

филология фанлари номзоди, доцент М.Сиддиқов;

филология фанлари номзоди, доцент З.Қобилова

83.3(5Ў)6

Зоҳидова, Дурдона.

3-43

Аруз сабоқлари: ўқув қўлланма / Дурдона Зоҳидова; масъул муҳаррир А.Турдиалиев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 114 б.

УЎК: 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)6

ISBN 978-9943-4552-8-3

© Д.Зоҳидова, 2016

© “MUMTOZ SO‘Z”, 2016

МУҚАДДИМА

“Халқимиз таянчи – аجدодларимиз қолдирган маънавий мероснинг ўзи бир катта хазина. Бу хазинадан оқилона фойдаланиш лозим.”¹ Шу маънода, мумтоз адабиётимиз намуналари миллий маънавиятимиз хазинасидаги энг порлоқ дуру гавҳарлардандир. Уларнинг ёш авлод тарбиясида рухий-эстетик озуқа манбаига айланиши мазкур асарларни ўргатишни илмий асосда йўлга қўйишни тақозо этади. Мумтоз асарни тўлақонли таҳлил этиш Шарқ шеършунослигида шаклланган бадий ижод қоидаларини чуқур ўзлаштиришни талаб этади. Маълумки, мумтоз шеър илми анъанавий равишда уч таркибий қисмга бўлиб ўрганилган: 1) илми бадеъ (бадий санъатлар ҳақидаги илм); 2) илми аруз; 3) илми қофия. Булар орасида аруз нисбатан мураккаблиги билан фарқланиб, у ўзининг қатъий қонуниятлар асосида шаклланган илмий-назарий асосларига эга илмдир. Мумтоз ижодкорлар томонидан тараннум этилган ўлмас умумбашарий қадриятларни тўлиғича кашф этиш, бадий тасвирдаги бемисл жозибадан баҳраманд бўлиш уларни тақдим этган вазн қонуниятларини ҳам ўқиб-ўзлаштиришни талаб этади. Шу ниятдан келиб чиққан ҳолда, бутунги кунда аруз илмини олий ўқув юртларида танлов фанлари доирасида ўқитиш йўлга қўйилди. Аруз илми фани талабаларда мумтоз шеърни ўз вазнида ўқий олиш кўникма ва малакасини шакллантиришни, бу орқали шеърнинг жозибасини тўлиқ ҳис этиш ва уни эшитувчига ҳам етказа олишга ўргатишни назарда тутди. Бу мақсадга эришиш ўқитувчидан чуқур назарий билимдан ташқари ўзига хос ва мураккаб шеър тизим бўлган арузни ўргатишга специфик методик ёндашувни, бугунги кун адабий таълимнинг муҳим талабларидан бўлган инновацион технологиялардан яхши хабардорликни, уларни дарс жараёнига татбиқ этишдаги касбий маҳоратни тақозо этади.

¹ Каримов И. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент: Ўзбекистон, 1998. Б.121

Ушбу қўлланмада олий таълимнинг бакалавриат босқичи ўзбек тили ва адабиёти йўналишида аруз илмини фан сифатида ўқитиш масаласига илмий-услубий асосда ёндашилган. Китобдан ўрин олган маърузаларда арузнинг илмий асослари юзасидан назарий маълумот, фикр-мулоҳаза, таҳлиллар режа ва таянч тушунчалар асосида баён этилган, ҳар бир мавзу бўйича назорат саволлари берилган. Уларда арузшуносликка оид мавжуд манба ва қўлланмалар, шунингдек, муаллифнинг шахсий тадқиқ ва тажрибаларига суянилган. Шунингдек, қўлланмада аруз амалиёти билан дахлдор масалалар ҳам қамраб олинган бўлиб, унда талабаларга тақтеъ тузишни ўргатиш юзасидан услубий тавсиялар берилган, мактаб ва академик лицейларда ўрганиладиган мумтоз асарларнинг вазн кўрсаткичлари тақдим этилган.

I. АРУЗ ФАНИНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

1-мавзу: Кириш. Арузшунослик тарихи.

Режа:

1. “Аруз илми” фанининг мақсад ва вазифалари.
2. Жаҳон шеърий тизимлари ва аруз.
3. Арузшунослик тарихи.

Таянч тушунчалар: Вазн, мавзунлик, гоъвий ният ва вазн мувофиқлиги, квантитатив (метрик), силлабик, квалитатив шеър тузилиши, тилнинг фонологик хусусияти, туркий аруз, арузшуносликка оид рисолалар.

Табиат ва жамият ҳодисаларига хос бўлган шакл ва мазмун бирлиги санъатнинг ҳам энг муҳим категорияларидандир. Бадий асарнинг баркамоллиги ундаги юксак гоъянинг етук шаклда тақдим этилиши билан боғлиқдир. Вазн эса шеърий асарнинг муҳим шаклий жиҳатидир. Зеро, у шеър ритмидан ҳосил бўлувчи мусиқийликни юзага келтирувчи асосий унсурдир. Вазн шеърий нутқни ўлчайди, унинг муайян тартиб асосида яратилишини назорат қилади. Шеър маълум ўлчов асосида ёзилгани учун ҳам ўзига хос оҳанг касб этади, шунга кўра у орқали ифодаланган фикр ўқувчига наслик нутққа нисбатан кучлироқ эмоционал таъсир кўрсатади, завқ шавқ пайдо қилади. Мумтоз шеършуносликда назм айнан мавзунлик хусусиятига, яъни ўлчовга эга эканлиги билан насрдан устун қўйилган. Навоий ўзининг бадий сўз қудрати ҳақидаги адабий-стетик қарашларини ифодалар экан, бу масала хусусида шундай дейди:

*Варду шажар шоҳид эрур боғ аро,
Лекин ўтун силкидадур тоғ аро.
Мунда паришонлиги нохуш қилиб,
Анда мураттаблиги дилкаш қилиб...
Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри каломиди назм.*

Навоий назмни боғда, насрни эса тоғда унган ўсимликларга қиёслар экан, гулў дарахтларнинг боғда тартиб билан саф тортгани сабабли дилкашлигини, худди шу гулу дарахтлар тоғда бетартиб

ўсганида қадр топмай ўтин қимматига тенг бўлишини таъкидлайди. Шоир назмнинг қудратига юксак баҳо бериб, уни илоҳий мўъжиза деб баҳолайди.

Шеърдаги мазмун ва унинг бадий ифодаси нечоғлик юксак бўлмасин, агар вазн талабларига эътиборсизлик қилинган бўлса, асарнинг ҳиссий таъсирига путур етади. Шу сабабли мазмунни шаклга қурбон қилувчи шоирлар билан бир қаторда вазни бузиш орқали мазмун таъсирини қирқиб қўйишга имкон туғдирадиган қаламкашлар қораланган. XIV асрда шоир Сайфи Саройи томонидан айтилган мисраларда айна ҳақиқат ўз ифодасини топган:

*Кими маъни қўйиб, лафзин тузотур,
Кими вазнин бузиб, санъат кузотур.*

Араб шеърлятида пайдо бўлган аруз тизимининг туркий шеърлятга кириб келиши ёзма адабиёт тараққиётининг илк босқичларига тўғри келди. Шу сабабли туркий назм аруз билан биргаликда юксалиб, сайқал топди, ўзининг олий мақомига кўтарилди. Мумтоз шеърлят намуналари асосан мазкур ўлчовда яратилганлиги сабабли ҳам “Классик шеър ўлчови” тушунчаси остида аруз назарда тутилади. Мумтоз шеърнинг эстетик моҳиятини англаб етиш унинг оҳанг жозибасини ҳис этиш билан бевосита боғлиқдир. Шеърда акс этган ҳис-туйғуларга шерик бўлиш, ижодкорнинг руҳий оламига кириб бориш шоирга илҳом авжида қўйилиб келган мисралар муסיқасини ифодали ўқиш жараёнида муаллиф дили ва тилида жанрлангани каби янграта олишни тақозо этади. Мумтоз шеърлятда ғоявий ният билан вазн мувофиқлиги масаласига алоҳида эътибор билан қаралган, кўпинча, асарнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб вазн танланган. Масалан, шоҳлар ҳақидаги асарлар мутақороби мусаммани маҳзуф (мақсур) вазнида ёзилиб, мазкур вазн ҳукмдорлар шахсига хос бўлган улуғворлик, подшоҳлик ҳаётининг ажралмас қисми бўлган жангу жадалларга монанд жанговар оҳангга эга. Ҳазажи мусаммани солим (мусаббағ) вазнида яратилган ғазалларда аксар ҳолларда панд-насихат руҳи, ахлоқий мазмун ёки лирик қаҳрамоннинг чуқур ички изтироби тасвири етакчилик қилган. Сабаби, ушбу ўлчовдан дилга яқин, бироқ мушоҳадага йўлловчи вазмин оҳанг ҳосил бўлади. Мазкур асарларни ўз вазнида ўқимаслик шоир назарда тутган ғоявий ниятга ҳамоҳангликка путур етказди.

Аруз илми фанининг тадқиқ объекти бир неча асрлик тарих ва бой анъаналарга эга ўзбек мумтоз шеърини намуналаридир. Фанининг мақсади арузнинг назарий асосларини пухта эгаллаган ҳолда мумтоз шеърини асарни ифодали ўқиш орқали унинг нафосатини тўлиқ туйиш ва эшитувчига етказа олишга ўргатишдан иборатдир. Бу мақсадга эришиш назарий ва амалий арузга хос қуйидаги масалаларни ўрганишни вазифа сифатида белгилаб беради:

- Жаҳон шеърини тизимлари ва аруз
- Аруз илмининг шаклланиш ва тараққиёт жараёни
- Арузшунослик тарихи
- Арузнинг шеърини тизим сифатидаги хусусиятлари
- Арузнинг назарий асослари
- Туркий арузнинг ўзига хос жиҳатлари
- Ўзбек мумтоз шоирларининг вазн қўллаш маҳорати

Сир эмаски, бугунги кун адабий таълимида аруз вазнини ўргатиш савияси талаб даражасида эмас. Бу ҳолнинг ўз сабаблари бор. Биринчидан, аруз назарий жиҳатдан нисбатан мураккаб тизим бўлиб, уни тўлиқ ўрганиш учун ранг-баранг тузилишга эга бўлган баҳрларни, уларни юзага келтирувчи кўплаб рунларнинг номи, сони, сифат таркиби, ҳосил бўлиш усулларини ёд олиш зарур. Иккинчидан, арузни мукамал эгаллаш ўрганувчидан мумтоз лексика таркибини ўз ва ўзлашган қатлам нуқтаи назаридан яхши билишни, арабий, форсий ва туркий сўзларни фарқлай олишни, уларнинг араб ёзувидаги ифодасидан хабардорликни талаб этади. Учинчидан, арузнинг турли ўлчовларида ёзилган асарларни ўз оҳангидан ўқий билиш муайян даражада мусиқани эслаб қолиш салоҳиятини ҳам талаб этади. Тўртинчидан, шўролар даврида мафкуравий сабабларга кўра адабий меросимиз намуналарини ўрганишга, анъана ва кадрлар тарғибига етарли эътибор қаратилмагани туфайли аруз илмий доиралардагина тадқиқ этилди, амалий арузшунослик миқтаби бўлган навоийхонлик, машраб-хонлик, фузулийхонлик, беҳдилхонлик анъаналари завола топиб борди. Аруз баҳрларининг тузилишини китобда ақс эттириш мумкин, лекин шу асосда ҳосил бўлувчи ўзига хос оҳангни фақат ўқиб эшиттириш мумкин. Арузни мустақил равишда илмий адабиётлардан ўрганишнинг қийинлиги шу билан изоҳланади.

Аруз илмини пухта ўзлаштириш бир қатор амалий афзалликларга ҳам эга:

• Шеърни ўз вазни оҳанги билан ёд олиш анча қулай. Чунки арузнинг ҳар бир баҳри ўз мусиқасига эга. Қўшиқнинг оддий матнга нисбатан осон эслаб қолиниши каби ўз оҳанги билан ёдланган шеър тез хотирага ўрнашади ва ундан кўтарилмайди.

• Шеърни ўз вазнида ўқиш матбаа хатоларини бартараф этиш имконини берадики, бу каби камчиликлар мумтоз асарлар нашрида тез-тез учраб туради. Агар матнда сўз эмас, ҳаттоки бирор ҳарф қўшилиб ёки тушиб қолган бўлса-да, бу оҳангнинг бузилишига олиб келади.

• Арузни яхши билган ўқувчида эски ўзбек ёзувидаги шеърини асарларни тўғри табдил этиш имкони кенгайди. Чунки араб ёзувида бир хил асосга эга сўз бўғиннинг сони ва сифати нуқтаи назаридан турлича ўқилиши мумкин. Мос тушадиган сўзни танлашга вазн талаби билан ёндашиш тўғри ўқиш имконини беради

• Шеърини парча вазнини тўғри аниқлаш орқали унинг манбаини аниқлаш мумкин. Масалан, маълум бир мисолнинг Навоийнинг айнан қайси достонидан олинганини билиш учун унинг вазнини аниқлаш кифоя. Натижа қуйидагича бўлиши мумкин. Агар байт саръи мусаддаси матвийи макшуф (мавқуф)да бўлса, “Ҳайратул-аброр”, ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мақсур)да бўлса, “Фарҳод ва Ширин”, ҳазажи мусаддаси аҳраби макбузи маҳзуф (мақсур)да бўлса, “Лайли ва Мажнун”, ҳафифи мусаддаси махбуни маҳзуф (махбуни мақсур) ёки мақтуъ (мақтуъи мусаббағ)да бўлса, “Сабъаи сайёр”, мутақориб мусаммани маҳзуф (мақсур)да бўлса, “Садди Искандарий”, рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)да бўлса, “Лисонут-тайр” достонига мансуб бўлади.

Ўзбек шеърини истеъмолидаги асосий шеърини тизимлар бармоқ ва аруздир. Арузнинг шеърини тизим сифатидаги табиатини, унинг бармоқ вазни билан муштарак ва фарқли жиҳатларини тушуниб этиш жаҳон назмиётида қўлланадиган шеър тузилишлари, уларнинг тасниф асосларидан умумий тарзда бўлса-да, хабардорликни тақозо этади. Шеърини тизимлар анъанавий равишда қуйидаги типларга ажратилади:

I. квантитатив (метрик)

II. силлабик

III. квалитатив:

1) тоник

2) силлабо-тоник

IV. мелодик

Шеър тизимларларини юқорида кўрсатилган турларга ажратишда бўғиннинг миқдори ва қисқа-чўзиқлиги, урғунинг ўрни ва сони, овознинг паст-баландлиги каби омиллар эътиборга олинган.

Квантитатив (немисча “миқдор” сўзидан) ёки метрик (юнонча “ўлчов” сўзидан) деб аталадиган шеър тузилиши бўғинлар талаффузи учун кетадиган вақт миқдорига кўра тенгликка асосланган. Бунинг учун муайян чўзиқ-қисқаликдаги бўғинлар қаторлараро бир хил тартибда такрорланиши лозим. Мазкур шеър тизими асосан унлиларнинг чўзиқ-қисқалиги маъно фарқлаш хусусиятига эга тиллар учун хосдир. Араб тили шундай тиллар сирасига кириб, унинг заминида шаклланган аруз тузилишига кўра квантитатив тизим ҳисобланади. Қадимги юнон, ҳинд, фин шеър тузилишлари ҳам ушбу тизимга мансубдир.

Силлабик (юнонча: “силлабе” – “бўғин” сўзидан) шеър тузилишида мисрани ташкил этувчи бўғинларнинг сони тенг бўлиши лозим. У урғунинг ўрни барқарор бўлган тиллар учун характерлидир. Урғу сўзнинг охириги бўғинида келадиган туркий тилларга хос бармоқ вазни ҳам шу тизимга киради.

Квалитатив (лотинча “сифат”, “урғули” сўзидан) шеър тузилишининг икки хил тури мавжуд бўлиб, улар урғули бўғинларнинг тенглигига асосланади. Тоник (юнонча “тонос” – “урғу” сўзидан) шеър тузилишида ҳар бир қатордаги урғули бўғинларнинг миқдор жиҳатидан тенглиги асосий талаб ҳисобланади, улар орасидаги урғусиз бўғинлар сони ҳар хил бўлиши мумкин. Квалитатив тизимнинг яна бир кўриниши бўлган силлабо-тоник шеър тузилишида ҳам урғули, ҳам урғусиз бўғинларнинг кетма-кетлик тартиби мисралараро мувофиқ бўлиши лозим. Ҳозирги рус шеър тизими силлабо-тоник характерга эга.

Мелодик шеър тузилишида мисралардаги бўғинларни ташкил этувчи унлилар овознинг паст-баландлигига кўра қатъий тартибда жойлашган бўлиши керак. Қадимги Хитой шеърятини намуналари мазкур тизим асосида яратилган.

Арузнинг бешиги араб шеърятидир. У таъкидланганидек, араб тилининг фонологик хусусиятлари заминида шаклланган. Шеършунос олим ва мусиқашунос Халил ибн Аҳмад (VIII аср) араб шеърятини чуқур ўрганиш асносида унинг шеър тузилишини қатъий тизимга солиб, назарий асосларини ишлаб чиқди ва тарихда

арузнинг асосчиси сифатида ном қолдирди. Арузнинг форс-тожик (IX аср) ва туркий шеърлятига татбиқи (IX-X асрлар) Ўрта Осиёга ислом маданиятининг кириб келиши билан боғлиқдир. Маълумки, бунга қадар туркий шеърлятнинг асосий ўлчови бармоқ вази эди. Кўпгина таниқли олимларнинг фикрига кўра арузга хос айрим унсурлар туркий шеърлятда аруз кириб келгунига қадар ҳам мавжуд бўлган. Исломгача бўлган туркий шеърлятда арузий унсурларнинг қай даражада ўрин олгани илмда баҳсларга сабаб бўлган. Айрим олимлар ана шундай шеър намуналари ўрин олган “Девону луғотит-турк” асарида аруз мавжуд деган фикрда бўлсалар (И.Стеблева, Х.Османов), баъзилар буни инкор этганлар (М.Бакиров). Аруз ва бармоқ тизимлари ўртасидаги энг муҳим муштараклик ҳар иккала-сида ҳам мисраларни ташкил этувчи бўғинлар сонининг тенглиги бўлиб, бу арузнинг туркий шеърлятда мустаҳкам ўрнашиши ва ўзига хос йўсинда тараққий этишига замин яратди. Арузшунос олим А.Ҳожаҳмедов ҳақли равишда кўрсатганидек, маҳаллий шоирларнинг ўз асарларини энди адабий анъанага кўра араб тилида ярата бошлаганликлари арузни амалда синаш, бу жараёнда унинг қатор вазиларини ўз ижодларида қўллашларига олиб келди.¹

Халил ибн Аҳмаднинг “Китобу-л-аруз” асарида кейин Ўрта осийлик олимлар томонидан арузнинг назарий масалаларига бағишланган кўплаб рисолалар яратилди. Ўрта Осиёлик қомусий олимлардан Абу Наср Форобий “Китобу-ш-шеър”, Абу Али ибн Сино “Фанну-ш-шеър”, “Рисола фи-л-аруз” каби асарларида ўзларининг назмининг маърифий-эстетик таъсири ҳақидаги қарашларини унинг вази хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда баён этишган. Бу фикрларнинг амалий ифодаси сифатида Ибн Синонинг ўз тиббий дostonларини арузнинг ражаз баҳрида яратиб, уларга уржузалар деб ном берганлигини ёдга олиш ўринли. Ватандошимиз Маҳмуд Замахшарий ҳам арузга бағишланган рисола яратиб, уни “Аруз ўлчовлари” деб атаган.

Юсуф Нишобурийнинг (X) “Аруз”, Шамс Қайс Розийнинг (XIII) “Ал-мўъжам фи маъойири ашъори-л-ажам”, Наср Тусийнинг (XIV) “Меъёру-л-ашъор”, А.Жомийнинг (XV) “Аруз”, Дарвеш Мансурнинг (XV) “Аруз ҳақида рисола”, Сайфийнинг (XV) “Арузи Сайфий”, Воҳид Табризийнинг (XVI) “Жамъи мухтасар”, Муҳаммад Ғиёсуддин Ромпурийнинг “Ғиёсул-луғот” (1827) каби

¹ Ҳожаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. Тошкент: Фан, 2006. Б.10

рисолалари арузга бағишланган махсус асарлар бўлса, баъзиларида аруз хусусида Шарқ мумтоз шеър илмининг таркибий қисми сифатида сўз юритилади.

Арузшунослик масалаларини қамраб олган илк туркий рисо­лардан бири Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға”си (1437) бў­либ, унда бадиият илми, шу жумладан, аруз ҳақида баҳс юрити­лади. Алишер Навоийнинг “Мезону-л-авзон” рисо­ласи аруз наза­риясини туркий оғзаки ва ёзма материаллар асосида талқин этгани ва бойитгани билан арузшунослик тараққиётига қўшилган бебаҳо улуш бўлди. Мазкур йўналиш арузнинг забардаст амалиётчиси ва назариётчиси бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз ри­соласи”да ўзига хос услубда янада кенгайтирилди. Рисолада аруз­нинг туркий шеъриятда қўллаш мумкин бўлган 537 та ўлчови кўр­сатилиб, уларга мисоллар берилган, шулардан 400га яқини муал­лифнинг ихтироси ҳисобланади. Бу ҳол Бобурнинг туркий тилнинг арузий имкониятларини илмий асосда далиллаш йўлидаги заҳмат­ли меҳнати ва юксак хизматлари натижасидир. Зокиржон Фурқат­нинг ҳам аруз илмига оид мухтасар рисола яратгани ҳақида маълумотлар бор.¹

XX аср бошларида арузга бўлган муносабат зиддият ва илмий баҳсларга сабаб бўлди. Жумладан, Абдураҳмон Саъдий арузни тур­кий тилнинг фонологик хусусиятларига номувофиқ, янада аниқроқ айтганда, унлиларнинг вазн талаби билан чўзиқ ёки қисқа айтили­ши тилнинг бузилишига олиб келади, шунга кўра аруз ўзбек шеъ­рия­ти учун яроқсиз деб билди. Фитратнинг “Адабиёт қоидалари”, “Аруз ҳақида ” асарларида аруз масалаларига оид бир қатор диқ­қатга молик фикрлар билдирилган. Олимнинг арузни анъанага кўра мутаҳаррик ва сокин ҳарфлар асосида эмас, бўғин усулида туркум­лар бўйича тушунтиришга ҳаракат қилганини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Айни шу усул бугунги кунда ҳам араб ёзувидан яхши хабардор бўлмаган ўқувчи учун арузни ўрганиш имконини очади. Арузни миллий заминда соддалаштирилган кўринишда талқин этиш кейинроқ олим А.Рустамовнинг фаолиятида ҳам кўзга ташла­нади. Аруз хусусидаги баҳслар олим ва шоирлар даврасида 80-йил­ларга қадар давом этди. А.Ҳайитметов, Н.Маллаев, И.Султон шеърнинг вазн билан боғлиқ бадиий қиммати унинг бармоқ ёки

¹ Ҳоҷиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1998. Б. 15

арузда ёзилгани билан эмас, шоирнинг маҳорати билан белгиланишини, арузни инкор этиш Юсуф Хос Ҳожибдан бошлаб Навоий, Фурқат, Муқимийларнинг безавол ва ўлмас асарларини ўз ичига қамраб олган мумтоз шеърятимизни инкор этиш эканлигини ҳақли равишда таъкидладилар. Шўролар давридаёқ арузшунослик соҳасида бир қатор жиддий тадқиқотлар юзага келдики, бу ҳол арузни назарий асосда ўрганиш адабиётшуносликнинг муҳим заҳуратларидан бўлганлигини кўрсатади. Бу борада А.М.Шчербак, И.Стеблева каби рус олимларининг тадқиқотлари билан бир қаторда, арузнинг туркий тилга мансуб миллий шеърятга татбиқи ва ўзига хослиги масаласи озарбайжон (А.Жаъфар), тожик (Б.Сирус, Т.Зеҳний), уйғур (М.Ҳамроев), татар шеъряти (Х.Османов) мисолида чуқур ўрганилди. Мазкур масалада ўзбек олимлари ҳам жиддий изланишлар олиб бордилар. У.Тўйчиевнинг “Ўзбек поэзиясида аруз системаси” монографияси ўзбек арузи тарихи ва тараққиёти тадқиқига оид йирик илмий асардир. Арузга бўлган қизиқишни кенг ўқувчилар доирасида оммалаштиришга хизмат қилган бир қатор асарлар муаллифи Анвар Ҳожиаҳмедовдир. Олимнинг “Мактабда аруз вазнини ўрганиш”, “Мумтоз бадиият малоҳати”, “Ўзбек арузи лугати” каби китоблари арузни нафақат илмий, балки амалий асосда ўзлаштиришга қаратилгани билан қадрга лойиқдир. А.Ҳожиаҳмедов тадқиқотларининг муҳим жиҳатларидан бири шуки, уларда мумтоз ижодкорларнинг тажрибасидан ўтиб сайқал топган, туркий тилнинг ўзига хос жаранги ва латофатини жо қилган вазнларга асосий эътибор қаратилган.

Арузни ўрганувчилар учун амалий қимматга эга бўлган манбалардан бири илк марта С.Мирзаевнинг “Навоий арузи” номли номзодлик диссертациясида (1948) берилган, кейинроқ Ҳ.Сулаймонов томонидан 1959-1960 йилларда нашрга тайёрланган “Ҳазойину-л-маоний” девонларига илова қилинган Навоий шеърларининг вазнлари жадвалидир. Сўнгги йилларда А.Ҳожиаҳмедов “Ҳазойину-л-маоний” шеърларини матлаъига кўра эмас, тўлиқ матни асосида янгитдан аниқлаб чиқди. У С.Мирзаев томонидан йўл қўйилган айрим хатоликларни тузатди, “Ҳазойину-л-маоний” билан биргаликда “Девони Фоний”, “Назм-л-жавоҳир”, “Арбаин” асарларидаги шеърлар вазнининг ҳам кўрсаткичини тузиб, “Навоий арузи нафосати” (2006) номли китобига илова сифатида нашр эттирди.

Ўзбек арузшунослиги ривожда И.Султоннинг “Адабиёт назарияси” дарслигида аруз шеърӣ тизими юзасидан билдирилган фикр-мулоҳазалари, беш жилдлик “Ўзбек адабиёти тарихи”нинг II жилдидаги “Мезону-л-авзон” мақоласи, олим томонидан тайёрланган “Мезону-л-авзон”нинг илмий-танқидий матни, шунингдек, А.Рустамовнинг “Аруз ҳақида суҳбатлар”, “Навоийнинг бадий маҳорати”, С.Ҳасановнинг “Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари” каби асарлари алоҳида ўринга эга.

Назорат саволлари:

1. *Мумтоз шеър илми анъанавий равишда неча таркибий қисмга бўлинади?*
2. *Вазнга таъриф беринг.*
3. *Жаҳон назмийига хос қандай шеър тузилишларини биласиз?*
4. *Аруз қайси шеър тузилишига мансуб?*
5. *Туркий тилда арузда яратилган илк йирик асар қайси?*
6. *Ўзбек арузшунослигига оид қандай асарларни биласиз?*

2-мавзу: Аруз шеърӣ тизим сифатида

Режа:

1. «Аруз» атамаси ҳақида.
2. Аруз ва бармоқ вазнларининг қиёсий таҳлили.
3. Арузга хос асосий тушунчалар.

Таянч тушунчалар: ритм, туроқ, туркум, бўгиннинг сифати, мутаҳаррик ва сокин ҳарфлар, ҳижола таснифи, сабаб, ватад, фосола, солим ва музоҳаф рукнлар, садр, аруз, ибтидо, зарб, ҳашв.

“Аруз” атамасининг луғавий маъноси ҳақида турлича қарашлар мавжуд. “Аруз” сўзининг қай йўсинда истилоҳга кириб келиши хусусида “Жамъи мухтасар” асарининг муаллифи Ваҳид Табризий кўйидагича фикр билдирган: “Сўзлашув тилида чодир уйни тутиб туриши учун унинг ўртасига кўйиладиган ёғочни “аруз” дейдилар. Арузийлар (яъни аруз билимдонлари) байтдаги биринчи мисранинг охириги рукнини аруз деб атайдилар. Чодир уйни шу ёғоч ушлаб турганидек байт ҳам шу рукнга таянади (яъни байтнинг ҳар иккала

мисрасини шу рукн бирлаштириб туради. – 3.Д.). Зеро, бу рукн ўқилганда ушбу шеърнинг қандай вазн асосида яратилганлиги, унинг тўғри ёки нотўғрилиги аён бўлади.”¹

Алишер Навоий “Мезону-л-авзон”да маълумот беришича, аруз асосчиси бўлган Халил ибн Аҳмад яшаган жой яқинида Аруз номли водий бўлиб, араблар унда ўзларининг чодирга ўхшаш “байт” деб аталган уйларини тайёрлаб, баҳосини тайин этганлар. Шунга кўра шеър байтларини текшириб, уларнинг мавзун ёки номавзун (ўлчовли ёки ўлчовсиз) эканлигини ва бу орқали қимматини аниқлаш воситаси бўлган фан ҳам аруз деб аталган. Навоий назм илмининг “рутбаси бағоят бийик рутба” эканлигини айтиб, унинг ўлчови бўлган арузга “шариф фан” деб баҳо беради. Фикрининг асоси сифатида Куръони каримнинг айрим оятлари, ҳадиси шарифнинг баъзи намуналари аруз қоидаларига мувофиқ эканлигини айтиб, улардан мисол келтириб, вазнини кўрсатган.

Халил ибн Аҳмад аруз илмига алоқадор асосий атамаларни араблар уйига нисбатан истеъмолга киритган. Чунончи, икки шеър мисрани байт деб атаган. Чодирга ўхшаш уйни рукн – устунлар кўтариб турган. Шундан келиб чиқиб шеър байтнинг бўлаклари ҳам рукн деб номланган. Рукнни ташкил этувчи қисмлардан сабаб “арқон”, ватад “қозик”, фосила “кигиз” маъноларини билдиради. Кўришиб турибдики, уларнинг барчаси чодир яшаш учун зарурий ашёлар номидир.

Аруз бармоқ вазни билан ёндош равишда туркий шеърда яшаб, тараққий этган экан, унинг ўзига хос жиҳатларини айнан бармоқ тизимига нисбатан қиёсан ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Бармоқ вазнида шеърнинг ўлчови мисраларни ташкил этувчи бўғинлар миқдори ва уларнинг маълум бўлакларга гуруҳланишидаги тенгликка асосланади. Мазкур тенгликнинг мисралараро такроридан ўзига хос ритм юзага келади. Ритм – бир хилликнинг муайян тартибдаги изчил такроридан ҳосил бўлувчи оҳангдир. Шеър ритми вазн унсурларидан ташқари, такрорланиш хусусиятига эга қофия, радиф, банд, айрим бадий тасвир воситалари ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади. Бармоқ ўлчовида ёзилган шеърнинг вазн билан боғлиқ ритми, таъкидланганидек, мисралардаги бўғинлар сонининг бир хилдаги такроридан ва уларнинг талаффу-

¹ Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. Тошкент: “Шарк” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1998, Б. 9.

чида бир хил ўринларда, яъни турокларда тўхтам қилишдан ҳосил бўлишини мисол орқали кўриб ўтайлик:

4	5
Деразамдан / тушган тола нур 9	
4	5
Сомон йўли / каби товланур. 9	
4	5
Ҳайратки, шу / тола нур аро 9	
4	5
Минг-минг зарра / кезар овора. 9	
4	5
Ҳар бир зарра / балки бир дунё, 9	
4	5
Эхтимол, бир / ўзга сайёра. 9	

(Э.Воҳидов)

Кўринадики, юқоридаги шеърнинг ҳар бир мисраси 9 бўғиндан ташкил топган. Бўғинлар сонини бармоқ билан санаб, уларнинг барча мисраларда тенглигини аниқлаб кўрилгани учун ҳам бу ўлчовга бармоқ вазни номи берилган. Ҳар бир мисрада аввал 4 бўғиндан, кейин 5 бўғиндан кейин тўхтам қилиб, туриш ўрни борки, у “турок” (яъни “туриладиган жой”) деб аталади. Демак, *турок* – мисралардаги бўғинларнинг гуруҳларга бўлинишидан ҳосил бўлган ритмик бўлак. Мисрадаги бўғинлар сонига кўра муайян туркум ҳосил бўлади. Мисолга олинган шеър 9 лик туркумда яратилган. Туркум дейилишига сабаб шуки, унинг турли кўринишларида мисрадаги бўғинлар сони тенг бўлса-да, улар ҳар хил турокланиши мумкин. Масалан, юқоридаги шеър $4+5=9$ типда турокланган. 9 лик туркум $5+4=9$ ёки $3+3+3=9$ кўринишига ҳам эга бўлиши мумкин. Турокланишдаги ўзгаришга қараб ўзига хос оҳангига кўра бир-биридан фарқланувчи вазн тармоқлари юзага келади. Шу ўринда ўқувчида савол туғилиши мумкин: мисранинг турокланиши, яъни қайси ўрнида тўхтам қилиш нимага асосланади? Бунда икки жиҳатга эътибор қаратмоқ керак:

1. Турокланадиган бўлаклар ўзаро бўғин сони жиҳатидан бир-бирига яқин бўлиши лозим.

2. Турок шеърнинг охирига қадар сўзни бўлиб қўймаслиги керак.

Бармоқ тизимида ҳар мисрадаги бўғинлар сонининг қатъий тенглигига асосланган вазнлар қолда вазн, мисралардаги бўғинлар миқдори икки хил бўлган вазнлар қўшма вазнлар саналади:

4	4
Улуғвор бир / қудрат билан 8	
4	3
Чайқалади / чўнг денгиз. 7	
4	4
Қанча оғир / харсанг тошлар 8	
4	3
Тубда унга / чўккан тиз. 7	

(А.Орипов)

Қўшма вазнларда шеърнинг ритми икки хилликнинг ўзаро алмашилиб, муттасил равишда тартибли такрорланишидан ҳосил бўлади.

Хулоса қиладиган бўлсак, бармоқ вазнининг шеърини тизим сифатидаги хусусиятлари қуйидагилар:

1. Ҳар бир мисрада бўғинлар сонининг тенг бўлиши;
2. Бўғинларнинг маълум бўлақларга гуруҳланишида мисралар аро бир хиллик;
3. Баъзан мисралардаги бўғинлар сонининг икки хил бўлиб, уларнинг навбатма-навбат тартиб билан такрорланиши.

Энди аруздаги шеърнинг вазн билан боғлиқ ритмик хусусиятлари нималарга асосланишини кўриб чиқамиз. Бунда бармоққа хос жиҳатлар унда мавжуд ёки мавжуд эмаслигига эътибор қаратамиз.

Мисол:

Оразин ёпқоч, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш, 15
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлгоч қуём. 15

Байтнинг ҳар бир мисраси 15 бўғиндан иборат. Бу ҳол ғазалнинг охирига қадар давом этади. Демак, бармоқ вазнига хос мисралардаги бўғинлар сонининг тенглиги арузда ҳам мавжуд.¹

¹ Арузда ўта чўзиқ бўғин бир чўзиқ ва бир қисқа бўғинга тенг ҳисобланади. Ёзувда ўта чўзиқ бўғинли мисралар бошқаларидан бўғин миқдорига кўра фарқланса-да, талаффузга кўра тенг саналади. Айрим ўлчовларнинг маълум жойида икки қисқа бўғин ўрнида бир чўзиқ бўғин келиши мумкин. Шундай ҳолларда ҳам шеърда квантитатив тузилиш учун хос хусусият – мисралар талаффузи учун кетадиган вақт миқдорининг бир хиллиги сақланиб қолади.

Мазкур байт куйидагича рукнларга бўлинади:

4 4 4 3
 Оразин ёп / қоч, кўзимдин / сочилур ҳар / лаҳза ёш,
 4 4 4 3
 Бўйлаким пай / до бўлур юл / дуз ниҳон бўл / ғоч куёш.

Кўринадикки, бармоқ вазнидаги каби арузда ҳам мисралар маълум бўлакларга бўлинади. Бўғинларнинг гуруҳланиши бармоқда турокни, арузда рукни вужудга келтиради. Уларнинг ўзаро фарқи шундаки, турок сўзни бўлиб қўймайди, рукн эса сўзни ажратиб юбориши ҳам мумкин. Шунингдек, арузда айрим ҳолларда рукн тугагандан кейин тўхтаб қилиш талаб этилмайди.

Арузга хос бўлган, бармоқда эътиборга олинмайдиган жиҳат бу – бўғинларнинг сифатидир. Бу тушунча остида муайян чўзиқ-қисқаликдаги бўғинларнинг барча мисраларда бир хил кетма-кетликда такрорланиши назарда тутилади. Бўғинлар чўзиқ-қисқалиги куйидагича белгиланади: V қисқа бўғин, – чўзиқ бўғин, ~ ўта чўзиқ бўғин.

О-ра-зин ёп / қоч, кў-зим-дин/со-чи-лур ҳар / лаҳ-за ёш,
 – V – – / – V – – / – V – – / – V ~
 Бўй-ла-ким пай/до бў-лур юл / дуз ни-ҳон бўл/ ғоч ку-ёш.
 – V – – / – V – – / – V – – / – V ~

Аруз ва бармоқ вазнларининг ўзаро умумий ва фарқли асосий жиҳатларини куйидаги жадвалда яққол кўриш мумкин.

Вазн ритмини юзага келтирувчи омиллар			
Вазнлар	Мисралардаги бўғинлар миқдорининг тенглиги	Мисралараро бир хил бўлакларга бўлиниш	Мисралардаги бўғинлар сифатининг тенглиги
Аруз вазни	+	+	+
Бармоқ вазни	+	+	–

Арузда бўгин сифати билан боғлиқ қўшимча омил мавжудлиги учун ҳам у бармоққа нисбатан мусиқага яқинроқ туради. Бинобарин, мусиқа паст-баланд ноталарнинг муайян комбинациясига асослангани каби арузнинг ҳар бир вазн кўринишида бўгинларнинг чўзиқ-қисқалиги маълум тартибда келади. Шунга кўра, айнан ушбу вазн кўринишига хос бетакрор оҳанг ҳосил бўлади. Аруз сабоқларини яхши ўзлаштириш билан биргаликда мусиқани эслаб қолиш қобилиятига эга киши шеър вазнини унинг ўқилиш оҳангидан ҳам аниқлаши мумкин.

Анъанавий арузшуносликдаги энг кичик вазн яратувчи бирлик ҳарфдир. У иккига бўлинади:

1. Мутаҳаррик ҳарф.

2. Сокин ҳарф.

Араб тилида қисқа унлилар ўзидан олдинги ундош усти ёки остига қўйиладиган тегишли белгилар – ҳаракатлар орқали ифодаланган, бундай ундошлар эса мутаҳаррик, яъни ҳаракатли, давом этувчи ҳарфлар саналган. Ҳаракатлар қуйидаги қисқа унлиларни ифодалаган:

Фатҳа ($\overset{\cdot}{-}$) а

Касра ($\overset{-}{-}$) и

Замма ($\overset{\prime}{-}$) у

Ўзидан кейин унли келмайдиган ундош устига сукн ($\overset{\cdot}{-}$) белгиси қўйилиб, у “сокин”, яъни тўхтаган, давом этмайдиган ҳарф ҳисобланган. Масалан, مَدَد *мадад* сўзи икки мутаҳаррик *ма, да* ҳарфлари ҳамда бир сокин *д* ҳарфидан иборат. Араб ёзувида чўзиқ унлилар ҳаракатлар ва сукн белгиси остида қўлланадиган *алиф* ($\overset{\cdot}{ا}$), *вов* ($\overset{\cdot}{و}$), *йо* ($\overset{\cdot}{ي}$) ҳарфлари билан берилган:

$\overset{\cdot}{ا}$ – алиф сукнли, ундан олдинги ҳарф фатҳали бўлса, чўзиқ *о* ни;

$\overset{\cdot}{و}$ – вов сукнли, ундан олдинги ҳарф заммали бўлса, чўзиқ *у* ни;

$\overset{\cdot}{ي}$ – йо сукнли, ундан олдинги ҳарф касрали бўлса, чўзиқ *и* ни

билдирган. Бундай ҳолларда $\overset{\cdot}{ا}$, $\overset{\cdot}{و}$, $\overset{\cdot}{ي}$ ларнинг ҳаммаси сукнли бўлгани учун сокин ҳарфлар саналган.¹ Масалан, مَوْءَا *моҳ* сўзи битта мутаҳаррик иккита сокин ҳарфдан иборат.

¹ Мазкур ҳарфларга ёзувда белги қўйилмаса ҳам сукни бор деб саналган.

Ҳозирги ёзув (лотин ёки кирилл) асосида арузни ўрганишда ҳарф эмас, ҳижо (бўғин) усулини қўллаш мақсадга мувофиқ. Унга кўра ҳижолар қуйидагича тасниф этилади:

I. Қисқа ҳижолар.

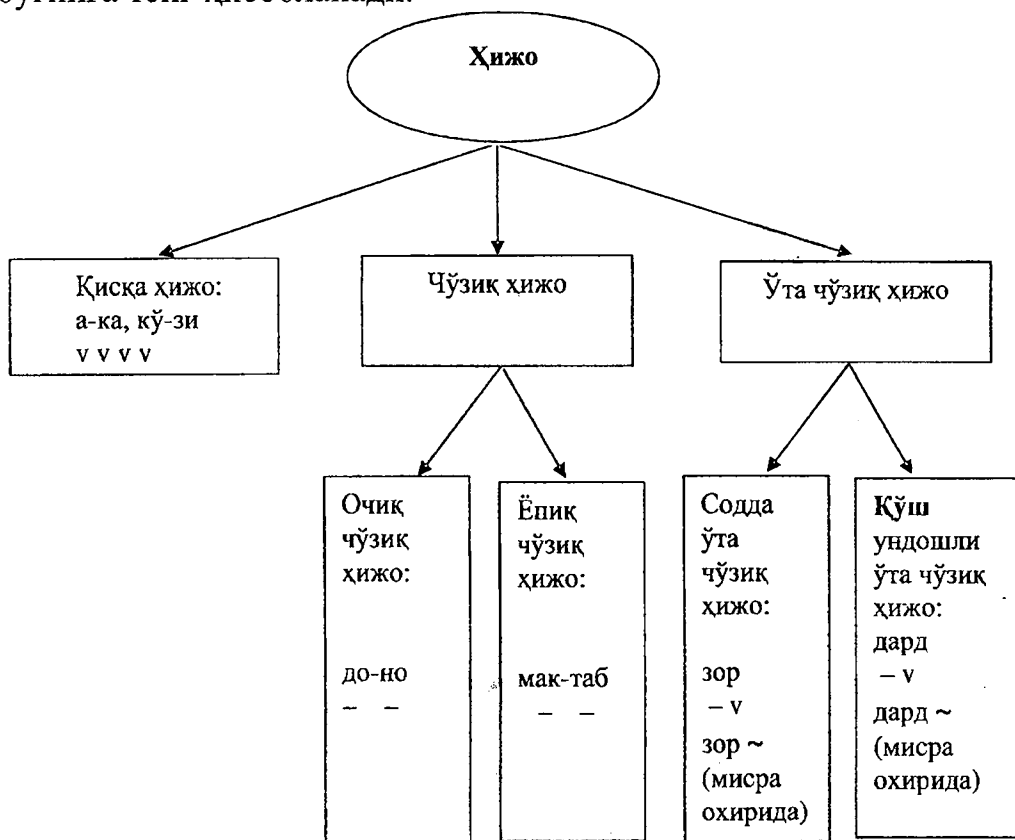
II. Чўзиқ ҳижолар: 1) очик чўзиқ ҳижо; 2) ёпик чўзиқ ҳижо;

III. Ўта чўзиқ ҳижолар: 1) содда ўта чўзиқ ҳижо; 2) кўш ундошли ўта чўзиқ ҳижо;

Қисқа ҳижо – қисқа талаффуз этиладиган унлидан иборат ёки шундай унли билан тугаган очик бўғин.

Чўзиқ ҳижо – чўзиқ талаффуз этиладиган унлидан иборат ёки шундай унли билан тугаган очик бўғин ҳамда таркибида қисқа унлиси бор ёпик бўғин.

Ўта чўзиқ ҳижо – таркибида чўзиқ талаффуз этиладиган унлиси бор ёпик бўғин ёки охири кўш ундош билан тугаган бўғин. Ўта чўзиқ ҳижо мисра охиридан бошқа ўринларда бир чўзиқ ва қисқа бўғинга тенг ҳисобланади.

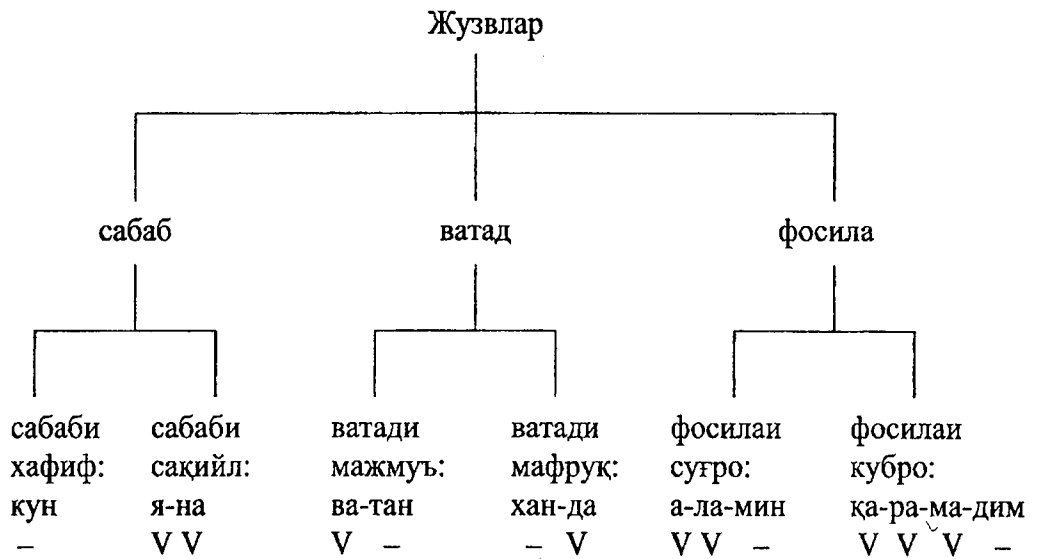
Арузда мутаҳаррик ва сокин ҳарфларнинг турли тартибда бири-кувидан жузвлар деб аталадиган бўлақлар вужудга келади, улар эса муайян йўсинда бирлашиб рукнларни ҳосил қилади. Жузв арабча

Жузвлар
 “бўлак” маъносини билдиради. Унинг уч хил тури мавжуд: сабаб, ватад, фосила. Уларнинг ҳар бири ўз навбатида иккита кўринишга эга:

1. Сабаб: 1) сабаби хафиф (енгил сабаб)
 2) сабаби сақийл (оғир сабаб)
2. Ватад: 1) ватади мажмуъ (кўшилган ватад)
 2) ватади мафрук (ажратилган ватад)
3. Фосила: 1) фосилаи суғро (кичик фосила)
 2) фосилаи кубро (катта фосила)

Анъанавий арузшуносликда жузвлар таркиби ҳарфлар воситасида белгиланган. Масалан, сабаби хафиф битта мутаҳаррик ва битта сокин ҳарфдан иборат деб кўрсатилган: سَر (сар), مَي (май) каби сўзлар бунга мисол бўлади.

Жузвлар таркибини ҳам ҳижолар орқали кўрсатиш анча қулай:

Демак, жузвлар қуйидаги таркибга эга:

Сабаби хафиф – битта чўзиқ ҳижо.

Сабаби сақийл – иккита қисқа ҳижо.

Ватади мажмуъ – қисқа ва чўзиқ ҳижо.

Ватади мафрук – чўзиқ ва қисқа ҳижо.

Фосилаи суғро – иккита қисқа ва битта чўзиқ ҳижо.

Фосилаи кубро – учта қисқа ва битта чўзиқ ҳижо.

Навоий “Мезонул-авзон” рисоласида жузв турларини тартиби билан ёдда олиб қолишга қаратилган «Ул кўзи қаро дарду ғамидин чидамадим» деган мисрани келтирган:

Ул —	кўзи V V	қаро V —	дарду — V	ғамидин V V —	чидамадим V V V —
сабаби хафиф	сабаби сақийл	ватади мажмуъ	ватади мафрук	фосилаи суғро	фосилаи кубро

Баъзи арузшунослар, жумладан, Бобур жузвлардан ҳар бирининг яна бир турини ажратиб кўрсатишган:

1. Сабаби мутавассит (ўрта сабаб) бир ўта чўзиқ бўғиндан иборат:

қайд, нур

~ ~

2. Ватади касрат (кенг ватад) бир қисқа ва бир ўта чўзиқ бўғиндан иборат:

нишон, кўкарт

V ~ V ~

3. фосилаи узмо (узун фосила) тўрт қисқа ва бир чўзиқ бўғиндан иборат:

қораламадим

V V V V —

Бўғин амалда бўлмаган даврларда арузшуносликда жузвларнинг вазифаси рукн таркибини кўрсатишдан иборат бўлган. Масалан, мафойилун рукни битта ватади мажмуъ ва иккита сабаби хафифдан ташкил топган деб қаралган:

Мафо/ий/лун

V — / — / —

Ҳозирда рукн таркибини тўғридан-тўғри ҳижога бўлиб ўрганиш мумкин: мафойилун рукни битта қисқа ва учта чўзиқ бўғиндан иборат. Қадимда вазни аниқлашда

ҳарф → жузв → рукн → байт

тамойилига амал қилинган бўлса, эндиликда бу кетма-кетлик қуйидаги кўринишга эга:

ҳижо → рукн → байт

Жузвнинг амалий аҳамияти тўлиқ сақланмаган бўлса-да, у ҳақида аруз тарихига оид тушунча сифатида тасаввурга эга бўлмоқ керак.

Таъкидланганидек, ҳижолаар бирикувидан рукнлар (арабча кўплиги “аркон”) юзага келади. У эса ўз навбатида байтни ҳосил қилади. Демак, *рукн мисрадаги ҳижолаарнинг гуруҳланиб келишидан ҳосил бўлган ритмик бўлакдир*. Арузда мисрани бўлақларга ажратиш учун уларга таркиб жиҳатидан мос келадиган қолип рукнлардан фойдаланилади. Арабча “фаъала” (“ҳаракат қилмоқ”) сўзи асосида ҳосил бўладиган бу рукнлар “афойилу тафойил” ёки асллар, аслий рукнлар деб юритилади. Улар 8 та бўлиб, тубандагилардир¹:

1. фаувлун
V - -
2. фоилун
- V -
3. мафойилун
V - - -
4. фоилотун
- V - -
5. мустафъилун
- - V -
6. мутафоилун
V V - V -
7. мафоилатун
V - V V -
8. мафъувлоту
- - - V

хитмозу

субоий

Аслий рукнлар уларни ташкил этувчи ҳарфлар миқдорига кўра иккига бўлинади:

1. Хумосий (“хамса” сўзидан олинган бўлиб, беш ҳарfli аслларни билдиради. Булар фаувлун ва фоилун аслий рукнлари)

2. Субоий (“сабъа” сўзидан олинган бўлиб, етти ҳарfli аслларни билдиради. Булар қолган 6 та аслий рукнлар).

Бу рукнларнинг аслий дейилишига сабаб шуки, уларнинг ҳар бири зиҳофлар – ўзгаришларга учраб, ўзидан тармоқ рукнларни

¹ Рукнлар ҳозирги ёзувда берилганда а, у ҳарфлари қисқа унлиларни, о ҳарфи чўзик унлини ифодалайди, ь билан тутаган бўгинлар ёпик бўгин ҳисобланади.

ҳосил қилади. Шундан келиб чиққан ҳолда рукнлар икки хил бўлади:

1. Солим (“бутун”, “саломат” маъносини билдириб, юқоридаги 8 аслий рукннинг ҳаммаси солим ҳисобланади.)

2. Музоҳаф (“ўзгарган” маъносини билдириб, аслий рукнларнинг зиҳоф – ўзгаришга учрашидан ҳосил бўлган рукнлар.)

Рукнлар байтнинг қайси ўрнида келишига қараб алоҳида номлар билан аталади:

Садр – биринчи мисранинг бош рукни.

Аруз – биринчи мисранинг охирги рукни.

Ибтидо – иккинчи мисранинг бош рукни.

Зарб (ажуз) – иккинчи мисранинг охирги рукни.

Ҳашв – ўртадаги рукн ёки рукнлар.

Рукнлар сонига қараб байт мураббаъ, мусаддас ёки мусамман бўлиши мумкин:

Садр / аруз
Ибтидо / зарб

Мураббаъ (тўртлик)

Садр / ҳашв / аруз
Ибтидо / ҳашв / зарб

Мусаддас (олтилик)

Садр / ҳашв / ҳашв / аруз
Ибтидо / ҳашв / ҳашв / зарб

Мусамман (саккизлик)

Агар байтда рукнлар саккизтадан кўп бўлса, сони аниқ кўрсатилиб, улар мутатаввал (“узун, чўзиқ”) байтлар саналади. Масалан, 16 рукнли мутақориби аслам. Рукнларга уларнинг байтдаги ўрнига кўра махсус ном бериш вазни аниқ кўрсатиш имконини беради.

Назорат саволлари:

1. “Аруз” атамасининг лугавий маъноси ҳақида қандай қарашлар мавжуд?

2. Туроқ деб нимага айтилади?

3. Туркум нима?

4. Арузга хос бўлган, бармоқда эътиборга олинмайдиган жиҳат қайси?

5. Анъанавий арузишуносликдаги энг кичик вазн яратувчи бирлик қайси?

6. Ҳижонинг қандай турлари бор?
7. Жузвлар қандай кўринишларга эга?
8. Аслий рукнларни сананг.

3-мавзу: Зиҳоф ва фуруъ. Баҳрлар.

Режа:

1. Зиҳоф ва фуруъ.
2. Баҳр ҳақида маълумот.
3. Баҳрларнинг турлари ва таркиби.

Таянч тушунчалар: зиҳоф, фуруъ, баҳр, муттафиқул-аркон ва мухталифул-аркон, баҳрларнинг туркий шеърятда қўлланиш даражаси.

Аслий рукн устида бажариладиган ўзгартириш амали зиҳоф (арабча “ўзгартириш”), уни қўллаш натижасида ҳосил бўлган рукнлар фуруъ (арабча “тармоқлар”, бирлиги “фаръ”) деб аталади. Мисол учун мафойилун асли “гасбиғ” (“тўлдириш”) зиҳофига учраганда охириги “лун” чўзиқ ҳижоси ўта чўзиқ “лон” ҳижосига айлантирилади:

Асл	зиҳоф	фуруъ
Мафойилун	→ гасбиғ →	мафойилон
v - - -		v - - ~

Ёки мафойилун асли “ҳазф” (“ташлаш”) зиҳофига учраганда охириги “лун” ҳижоси ташлаб юборилади, қолган “мафойил” эса унга вазн жиҳатидан тенг “фаувлун” га алмаштирилади:

Асл	зиҳоф	фуруъ
Мафойилун	→ ҳазф →	мафойил → фаувлун
v - - -		v - - -

Арузга оид манбаларда зиҳофлар сони турлича кўрсатилади. Жумладан, Шамс Қайс Розий ва Воҳид Табризий 35та, Бобур 44 та, Муҳаммад Ғиёсиддин Ромпурий 47 та зиҳоф ҳақида маълумот берганлар. Айрим адабиётларда уларнинг 50 дан ортиқлиги айтилади. Биз туркий шеърятда қўлланадиган зиҳоф кўринишлари ҳақида тўхтаб ўтамиз. Аввал зиҳофларнинг турлари ва улар орқали бажариладиган ўзгартириш мазмунини умумий тарзда изоҳлаймиз. Сўнг туркий шеърят истеъмолида бўлган аслий рукнларга тегишли

зиҳофларни ва улар асосида ҳосил бўлувчи вазнларни кўрсатиб ўтганиз.

Зиҳофлар улар орқали кўзда тутиладиган ўзгариш моҳиятига кўра учга бўлинади:

1. Аслни ҳижо сони жиҳатидан ўзгартирадиган зиҳофлар.
2. Аслни ҳижо сифати жиҳатидан ўзгартирадиган зиҳофлар
3. Аслни ҳижо сони ва сифати жиҳатидан ўзгартирадиган зиҳофлар.

Аслни ҳижо сони жиҳатидан ўзгартирадиган зиҳофлар

Зиҳоф Номи	Зиҳоф моҳияти	Зиҳофлуғ авий маъноси	Қайси асл устида бажарилади	Ҳосил бўлган фуруъ	Фуруъ номи	Фуруънинг луғавий маъноси
Хирм	1-қиска ҳижо туширилади	Бурунни кесиш	Мафойилун v - - -	Мафъувлун - - -	Ахрам	Бурни кесилган
Тинъис	2-қиска ҳижо туширилади	Сочиш	Фоилогун - v - -	Мафъувлун - - -	Мушаъас	Сочилган
Силм	1-қиска ҳижо туширилади	Бузиш	Фаувлун v - -	Фаълун - -	Аслам	Бузилган
Жабб	3-,4-чўзиқ ҳижолар туширилади	Бичиш	Мафойилун v - - -	Фаул v -	Ажабб (мажбуб)	Бичилган
Батр	1-қиска, 3-, 4-чўзиқ ҳижолар туширилади (жабб+харм)	Думини кесиш	Мафойилун v - - - -	Фаъ -	Абтар	Думи кесилган
Ҳазф	Охирги ҳижо туширилади	Ташлаш	Мафойилун v - - - Фоилогун - v - - Фаувлун v - -	Фаувлун v - - Фойлун - v - Фаул v -	Маҳзуф	Ташланган

Аслни ҳижо сифати жиҳатидан ўзгартирадиган зихофлар

№	Зихоф Номи	Зихоф моҳияти	Зихофнинг луғавий маъноси	Қайси асл устида бажарилади	Ҳосил бўлган фуруъ	Фуруъ номи	Фуруъ - луғавий маъноси
1	Хабн	1-чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантирилади	Этакни қисқартириб тикиш	Фоилотун - v - - Мустафьилун - - v - Фоилун - v -	Файлотун v v - - Мафойлун v - v - Файлун v v -	маҳбун	Этаги қисқартириб тикилган
2	Тайй	2-чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантирилади	Йиғиш	Мустафьилун - - v -	Муфтаилун - v v -	Маъвий	Йиғилган
3	Қабз	3-чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантирилади	Қисил	Мафойилун v - - - Фаувлун v - -	Мафойлун v - v - Фаувлу v - v	Мақбуз	Қисилган
4	Кафф	Охириги чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантирилади	Боғлаш	Мафойилун v - - - Фоилотун - v - -	Мафойилу v - - v Фойлоту - v - v	Мақфуф	Боғланган
5	Шакл	1- ва охириги чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантирилди (хабн+кафф)	Тушовлаш	Фоилотун - v - -	Файлоту v v - v	Мақкул	Тушовланган
6	Тасбиғ	Охириги ҳижо ўта чўзиқ ҳижога айлантирилади	Тўлдириш	Мафойилун v - - - Фоилотун - v - - Фаувлун v - -	Мафойилон v - - ~ Фойлотон - v - ~ Фаувлон v - ~	Мусаббағ	Тўлдирилган
7	Изола	Охириги ҳижо ўта чўзиқ ҳижога айлантирилади	Этакни узайтириш	мустафьилун - - v -	мустафьилон - - v ~	Музол	Этаги узайтирилган

Аслини ҳижо сони ва сифати жиҳатидан ўзгартирадиган зиҳофлар

№	Зиҳоф Номи	Зиҳоф моҳияти	Зиҳофнинг луғавий маъноси	Қайси асл устида бажарилади	Ҳосил бўлган фуруъ	Фуруъ номи	Фуруънинг луғавий маъноси
1	Шагар	1-қисқа ҳижо туширилади ва 3-чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантиради (харм+қабз)	Айбли қилиш	Мафойилун v - - -	Фоилун - v -	Ашгар	Айбли қилинган
2	Сарам	1-қисқа ҳижо туширилади ва 3-чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантиради (салм+қабз)	Олдинги тишни синдириш	Фаувлун v - -	Фаьлу - v	Асрам	Олдинги тиши синдирилган
3	харб	1-қисқа ҳижо туширилади ва охириги чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантиради(харм+кафф)	Хароб қилиш	Мафойилун v - - -	Мафъувлу - - v	ахраб	Хароб қилинган
4	Ҳатм	Охириги 2 та чўзиқ ҳижо туширилади ва улардан олдингиси ўта чўзиқ ҳижога айлантиради (ҳазф+қаср)	Тишни илдиридан синдириш	Мафойилун v - - -	Фаувл v ~	Аҳтам	Тиши илдиридан синдирилган
5	Залал	Охириги 2 та чўзиқ ҳижо туширилади ва улардан олдингиси ўта чўзиқ ҳижога айлантиради ва 1-қисқа ҳижо туширилади (ҳатм+харм)	Соннинг гўштсиз бўлиб қолиши	Мафойилун v - - -	Фоъ ~	Азалл	Сони гўштсиз бўлиб қолган
6	Қаъ	3-, 4-чўзиқ ҳижолар туширилади ва 2-қисқа ҳижо чўзиқ ҳижога айлантиради	Кесиш	Фоилотун - v - -	Фаьлун - - -	Мақтуъ	Кесилган

7	Қаср	Охирги чўзиқ ҳижо туширилади ва ундан олдинги ҳижо ўта чўзиқ ҳижога айлантирилади	Қисқа қилиш	Мафойилун v - - - Фоилотун - v - - Фаувлун v - -	Мафойил v - ~ Фоилон - v ~ Фаувл v ~	Мақсур	Қисқа қилинган
8	Хабн, ҳазф	1-чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантирилади ва охирги ҳижо туширилади	Этакни қисқартириб тикиш; ташлаш	Фоилотун - v - -	Фаилун v v -	Маҳбуни маҳзуф	Этаги қисқартириб тикилган, ташланган
9	Хабн, қаср	1-чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантирилади ва охирги чўзиқ ҳижо туширилиб, ундан олдинги ҳижо ўта чўзиқ ҳижога айлантирилади	Этакни қисқартириб тикиш; қисқа қилиш	Фоилотун - v - -	Фаилон v v ~		Этаги қисқартириб тикилган, қисқа қилинган
10	Тайй, кашф	Охирги қисқа ҳижони тушириб, 2-чўзиқ ҳижони қисқа ҳижога айлантирилади	Йиғиш, Очиш	Мафъувлоту - - - v	Фоилун - v -	Матвийи макшуф	Йиғилган, очилган
11	Тайй, вақф	Охирги қисқа ҳижони тушириб, ундан олдингисини ўта чўзиқ ҳижога ва 2-чўзиқ ҳижони қисқа ҳижога айлантирилади	Йиғиш, тўхтатиш	Мафъувлоту - - - v	Фоилон - v ~	Матвийи мавкуф	Йиғилган, тўхтатилган
	Хабн, изола	1-чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айлантирилади ва охирги ҳижо ўта чўзиқ ҳижога айлантирилади	Этакни қисқартириб тикиш; этакни узайтириш	мустафъилун - - v -	Мафоилон v - v ~	Маҳбуни музол	Этаги қисқартириб тикилган, узайтирилган
12	Қатъ, тасбиғ	3-, 4-чўзиқ ҳижолар туширилиб, 2-қисқа ҳижо аввал чўзиқ, кейин ўта чўзиқ ҳижога айлантирилади	Кесиш; этакни узайтириш	Фоилотун - v - -	Фаълон - ~	Мақтуъи мусаббағ	Кесилган, тўлдирилган

Аслий рукнлар асосида маълум бир ном билан аталувчи бахрлар юзага келтиради. Баҳр (арабча “денгиз”, кўплиги “буҳур”) – бир асосда ҳосил бўлувчи вазнлар туркумидир. Халил ибн Аҳмад асос солган арузда 15 та баҳр бўлган, кейинроқ унга яна бир мутадорик деб аталган баҳрни қўшганлар. Форсий аруз олимлари ўз шеърятлирига хос қариб, ғариб (жадид), мушокил номли бахрларни ижод қилиб, бахрларнинг сонини 19 тага етказганлар. Улар қуйидагилар:

1. Ҳазаж баҳри	11. Сарё баҳри
2. Рамал баҳри	12. Мунсарех баҳри
3. Ражаз баҳри	13. Муқтазаб баҳри
4. Мутақориб баҳри	14. Басит баҳри
5. Мутадорик баҳри	15. Мадид баҳри
6. Комил баҳри	16. Тавил баҳри
7. Вофир баҳри	17. Қариб баҳри
8. Музорё баҳри	18. Ғариб(жадид) баҳри
9. Мужтасс баҳри	19. Мушокил баҳри
10. Хафиф баҳри	

Бобур “Мухтасар”да ариз ва амиқ бахрларини “ғайри машҳур” – кенг тарқалмаган бахрлар сифатида зикр этиб, бахрларнинг умумий сонини 21 та деб кўрсатган.

Бахрлар тузилишига кўра икки хил бўлади:

- 1) Бир аслий рукн асосидаги бахрлар (муттафикул-аркон)
- 2) Икки аслий рукн асосидаги бахрлар (мухталифул-аркон)

Саккиз аслий рукндан еттitasi (мафъувлотудан ташқари) бир аслий рукн асосидаги (муттафикул-аркон) бахрларни ҳосил қилади:

1. мафойилун	⇒	ҳазаж баҳри
2. фоилотун	⇒	рамал баҳри
3. мустафъилун	⇒	ражаз баҳри
4. фаувлун	⇒	мутақориб баҳри
5. фоилун	⇒	мутадорик баҳри
6. мутафоилун	⇒	комил баҳри
7. мафоилатун	⇒	вофир баҳри

Мазкур етти аслий рукннинг ҳар бири уч йўсинда бир номдаги баҳрни юзага келтириши мумкин:

1. Асл кўринишида: аслий рукннинг айнан такрорланишидан ҳосил бўлган вазнлар солим вазнлар (“саломат”, “ўзгаришга учра-

маган” маъносида) дейлади. Демак, бир асл асосидаги етти баҳрнинг ҳаммаси ўзининг солим кўринишига эга. Мисол:

мафойилун/ мафойилун/ мафойилун/ мафойилун

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

ҳазажи мусаммани солим

2. Фуруъ кўринишида: вазни ҳосил қилишда аслнинг ўзи эмас, унинг зиҳофларга учраб ўзгаришидан юзага келган тармоқ рукнлар – фуруълари иштирок этади. Мисол:

1 2 3

мафъувлу/ мафоилун/ фаувлун

- - v / v - v - / v - -

ҳазажи мусаддаси ахраби(1) мақбузи(2) маҳзуф(3)

3. Асл ва фуруъ кўринишида: вазни ҳосил қилишда асл рукн ўз фуруъси билан биргаликда иштирок этади.

Мисол:

мафойилун/ мафойилун/ фаувлун

v - - - / v - - - / v - -

солим солим маҳзуф

ҳазажи мусаддаси маҳзуф

Саккиз асллар орасида фақат мафъувлоту рукнигина мустақил равишда юқорида кўрсатилган уч кўринишда вазн ҳосил қила олмайди. Унинг фуруълари бошқа асл фуруълари билан бириккан ҳолда маълум баҳрларни ташкил этишда иштирок этади.

Икки аслий рукн асосидаги (мухталифул-аркон) баҳрлар 12 та. Улардан 8 таси биттадан олинган икки асл асосида ҳосил бўлади:

1. мафойилун + фоилотун \implies музоръ баҳри
2. мустафъилун + фоилотун \implies мужтасс баҳри
3. фоилотун + мустафъилун \implies хафиф баҳри
4. мустафъилун + мафъувлоту \implies мунсарех баҳри
5. мафъувлоту + мустафъилун \implies муктазаб баҳри
6. мустафъилун + фоилун \implies басит баҳри
7. фоилотун + фоилун \implies мадид баҳри
8. фаувлун + мафойилун \implies тавил баҳри

Қолган 4 баҳр эса иккита бир хил ва битта бошқа хил аслий рукн асосида юзага келади:

1. мустафъилун+мустафъилун+мафъувлоту \implies саръ баҳри
2. мафойилун+мафойилун + фоилотун \implies қариб баҳри

3. фоилотун + фоилотун + мафойилун \implies мушокил баҳри

4. фоилотун +фоилотун+мустафилун \implies ғариб баҳри

Қуйидаги жадвалларда 19 баҳрнинг тўзилишига кўра тури, уғавий маъноси, қўлланиш доираси акс этган.

Туркий шеърятда қўлланган баҳрлар

Баҳр номи	Луғавий маъноси	Қайси аслий рукн асосида ҳосил бўлиши	Туркий шеърятда қўлланиш даражаси	Тўзилиши га кўра тури
Ҳазиж	ёқимли овоз қилиш	мафойилун v - - -	фаол қўлланади	Бир аслий рукн асосидаги баҳрлар
Рамал	туянинг югуриши	фоилотун - v - -	фаол қўлланади	
Ражаз	тезлик, изтироб	мустафилун - - v -	қўлланади	
Мугақориб	бир-бирига яқинлашувчи	фаулун v - -	қўлланади	
Мугадорик	бир-бирига улавувчи	фоилун - v -	кам қўлланади	
Комил	камолга етган	мугафойилун v v - v -	кам қўлланади	Икки аслий рукн асосидаги баҳрлар
Мулоръ	Ўхшаш	мафойилун + фоилотун v - - - - v - -	қўлланади	
Мужгасс	томиридан узилган	мустафилун + фоилотун - - v - - v - -	қўлланади	
Ҳифиф	Енгил	фоилотун + мустафилун - v - - - - v -	қўлланади	
Саръ	Тез	мустафилун + мустафилун + мафъувлоту - - v - - - v - - - - v	қўлланади	
Мунсарех	Осон	мустафилун + мафъувлоту - - v - - - - v	кам қўлланади	
Ҳивил	Узун	фаулун + мафойилун v - - v - - -	жуда кам қўлланади	

Туркий шеърятда қўлланмаган баҳрлар¹

№	Баҳр номи	Луғавий маъноси	Қайси аслий рукн асосида ҳосил бўлиши	Қўлланиш доираси	Тузилишига кўра тури
1	Вофир	Мўл	мафоилатун v - v v -	араб шеърятига хос	Бир аслий рукн асосидаги баҳр
2	Муқтазаб	Кесиб олинган	мафъувлоту + мустафъилун - - - v - - - v -	араб шеърятига хос	Икки аслий рукн асосидаги баҳрлар
3	Басит	Ёйиқ	мустафъилун + фоилун - - v - - v -		
4	Мадид	Чўзиқ	фоилотун + фоилун - v - - - v -		
5	Қариб	Яқин	мафоийлун+мафоийлун+фоилотун v - - - - v - - - v - -		
6	Ғариб (жадид)	Ғаройиб (янги)	фоилотун+фоилотун+мустафъилун - v - - - v - - - - v -		
7	Мушокил	Ҳамшакл	фоилотун + фоилотун+мафоийлун - v - - - v - - v - - -		

Назорат саволлари:

1. Зиҳоф ва фуруъга таъриф беринг.
2. Зиҳофларни қандай турларга бўлиш мумкин?
3. Халил ибн Аҳмад асос солган арузда нечта баҳр бўлган?
4. Баҳрлар тузилишига кўра неча хил бўлади?
5. Форсий аруз олимлари ижод қилган баҳрлар қайсилар?
6. Баҳрларни санаб беринг.

4-мавзу: Арузий истилоҳлар

Режа:

1. Тақтеъ. Васл ҳодисаси.
2. Имола ва сакта.
3. Таслим, тазниб, тағйир.

Таянч тушунчалар: тақтеъ, васл, имола, сакта, таслим, тазниб, тағйир.

Баҳрларнинг ҳосил бўлишини ўрганиш жараёнида уларнинг турли вазн кўринишларига шеърый мисолларни келтириш арузга

¹ Навоийнинг “Мезону-л-авзон” ва Бобурнинг “Аруз рисоласи”да мазкур баҳрларнинг турли кўринишларига туркий байтлар мисол сифатида келтирилган бўлса-да, улар ғазал ёки бошқа лирик жанрдаги шеърдан олинмаган. Бу байтларнинг аксарияти муаллифларнинг ушбу ўлчовнинг вазн имкониятини кўрсатиш мақсадидаги ижодидир.

хос айрим тушунча ва ҳодисаларни тушуниб олишни тақозо этади. Шу сабабли уларга изоҳ бериб ўтамиз:

1. Тақтеъ¹ (луғавий маъноси: “кесиш”) – байтни рукнларга бўлиш асосида унинг вазини аниқлаш усули. Бунинг учун ҳижо-ларнинг чўзиқ-қисқалиги аниқланиб, уларнинг муайян солим ёки тармоқ рукнга мос келишига кўра мисралар рукнларга ажратилади. Бу рукнларнинг қайси аслга тегишли эканлиги текширилиб, баҳри топилади. Буни мисолда кўриб ўтамиз. Вазни аниқланиши лозим бўлган байтни ҳижо-ларга бўлиб, уларнинг чўзиқ-қисқалигини белгилаб чиқилади:²

*Ё Раб-ки, не маҳлиқо бўлурму?
Не чехра даги сафо бўлурму? (Лутфий)*

Ё раб-ки, не маҳ-ли-қо бў-лур-му?
- - v v - v - v - -
Не чех-ра да-ги са-фо бў-лур-му?
- - v v - v - v - -

Ҳижолари юқоридаги чўзиқ-қисқалик тартибида жойлашган мисрани қуйидагича рукнларга бўлинади:

*Ё Раб-ки, / не маҳ-ли-қ о / бў-лур-му?
- - v / v - v - / v - -
Не чех-ра / да-ги са-фо / бў-лур-му?
- - v / v - v - / v - -
мафъ-ув-лу / ма-фо-и-лун / фа-ув-лун
- - v / v - v - / v - -
ахраб мақбуз маҳзуф*

Байтда 6 та рукн мавжуд, шунга кўра у мусаддас байт. Бу рукн-лар мафойилун аслининг тармоқларидан ташкил топган: садр ва ибтидода мафъувлу(номи ахраб), ҳашвда мафоилун (номи мақбуз), аруз ва зарб ўрнида фаувлун (номи маҳзуф) фуруълари келган. Ма-фойилун асли асосида ҳосил бўладиган баҳр эса ҳазаж баҳридир. Демак, мазкур байт ҳазажда ёзилган. Вазннинг тўлиқ номи ҳазажи мусаддаси садр ва ибтидо ахраб, ҳашв мақбуз, аруз ва зарб маҳ-зуф. Унинг қисқача ифодаси эса ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф. Вазнда аслий рукннинг солим кўриниши қатнашса, ўлчов-нинг қисқа номида у, одатда, зикр этилмайди³. Мисол:

¹ Тақтеъ Ғарб адабиётшунослигида “парадигма” деб аталади.

² Ҳижо-лар чўзиқ-қисқалини аниқлаш усуллари қўлланманинг “Тақтеъ тузиш бўйича услубий жиҳозлар” қисмида батафсил баён этилган.

³ Аслий рукннинг солим кўриниши ўрнида тармоқ рукн келиши мумкин бўлган вазн-нинг қисқа номида “солим” сўзи ишлатилиши мумкин. У мазкур ўлчовни вариантдошидан

Жамолин васфини қилдим чаманда,
Қизорди гул уёттин анжуманда. (Атоий)

Жа-мо-лин вас/ фи-ни қил- дим / ча-ман-да,
v - - - / v - - - / v - - -
Қи-зор-ди гул / у-ёт-тин ан / жу-ман-да
v - - - / v - - - / v - - -
ма-фо-ий-лун/ ма-фо-ий-лун / фа-ув-лун
v - - - / v - - - / v - - -

Вазнининг тўлиқ номи ҳазажи мусаддаси садр, ибтидо, ҳашв со-
лим, аруз ва зарб маҳзуф. Қисқа номи ҳазажи мусаддаси маҳзуф.

2. **Васл** (яна бир номи идғом, луғавий маъноси: “қўшиш”) – сўз охиридаги ундошнинг вазн талаби билан ўзидан кейинги сўзни бошловчи унлига қўшилиб кетиш ҳодисаси. Мисол:

Хазон яфроги янглиг гул юзунг ҳажрида саргардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи зардим. (Бобур)

Ха-зон яф-ро /ги янг-лиг гул / ю-зунг ҳаж-ри/да сар-гар-дим,
v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

Кў-руб раҳ-м+ ай/ла-ғил, эй ло /ла-рух, бу чех /ра-и зар-дим.
V - - - / v - - - / v - - - / v - - -

Байт ҳазажи мусаммани солим (мафойилун мафойилун мафойил-
лун мафойилун) вазнига тушиши учун алоҳида олганда ўта чўзиқ
бўғинга тенг бўлган “раҳм”(-v) сўзи охиридаги *m* ундоши кейинги
сўз бошидаги *a* унлисига қўшиб “май” деб талаффуз қилинади.
Чунки бу ўринда вазн тақозосига кўра “кўруб раҳ-м ай” (v - - v -)
эмас, “кўруб раҳ май” (v - - -)га тенг келувчи рукн талаб этилмоқ-
да. Яна бир бор таъкидлаш жоизки, васл фақат сўз охиридаги ёпиқ
бўғин (ёпиқ чўзиқ ҳижо ёки ўта чўзиқ ҳижо) ва ундан кейинги сўз
бошидаги унли ўртасида юз бериб, васлга учраган ўта чўзиқ ҳижо
чўзиқ ҳижога, ёпиқ чўзиқ ҳижо эса қисқа ҳижога айланади.

3. **Имола** (луғавий маъноси: “бир нарсани бошқасига мослаш-
тириш”) – вазн талаби билан бўғинни чўзиб талаффуз этиш. Имола
икки хил бўлади:

- 1) имолаи мақбул (“ёқимли”, “қабул қилинган”)
- 2) имолаи мақдух (“ёқимсиз”, “қабул қилилмаган”)

ажратиб кўрсатиб туради. Масалан: рамали мусаддаси солими махбуни маҳзуф (-v - - / v v - - / v
v -), рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (v v - - / v v - - / v v -).

Мақбул имолада ўта чўзиқ бўғинларнинг охириги ундошига тилаффуздагина ифодаланадиган қисқа *и* товуши кўшиб айтилади:

*Ёрдин ҳижрон чекар ушшоқи зор, эй дўстлар,
Неча тортай ҳажр чун йўқ манда ёр, эй дўстлар. (Навоий)*

Ё-р(и)-дин хиж / рон чекар уш / шо-қи зор,+ эй / дўс-т(и)лар,
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -
Не-ча тор-тай / ҳажр(и) чун йўқ / ман-да ёр,+ эй / дўс-т(и)лар.
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -
фо и- ло –тун /фо- и-ло –тун / фо- и -ло – тун / фо- и- лун

Байтдаги “ёр”, “дўст”, “ҳажр” сўзлари ўта чўзиқ ҳижога тенг бўлиб, улар мақбул имола билан ўқилади. Мақдуҳ имолада бўғин ўрама-зўраки, сохталик билан чўзиладики, бу кулоққа нохуш эшитилади. Машрабнинг

*Меҳнату дардимни сўрмай, гунчадек оғзинг очиб,
Элга ишрат боғи ичра гули хандон сенмусан?*

Байтда “гули” сўзининг биринчи бўғини чўзиқ ҳижо ўрнида қўллангани мақдуҳ имолани юзага келтирган:

Меҳ-на-ту дар / дим-ни сўр-май, / гун-ча-дек оғ / зинг о-чиб,
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -
Эл-га иш-рат / бо-ғи ич-ра / гу-ли хан-дон / сен-му-сан?
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -
фо и- ло-тун /фо- и-ло- тун / фо- и –ло- тун / фо- и- лун

4. Сакта (луғавий маъноси: “тўхташ”) – мисрадаги товушнинг иккинчи талабидан ортиқ ёки кам келиши. Мисол:

*Неча Мансур ўлди иршодманд муҳаббат кўйида,
Манга ҳам доре қурилгонда етар бу қисматим. (Машраб)*

Не-ча Ман-су / р+ ўл-ди ир-шод /манд му-ҳаб-бат / кў-йи-да,
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -
Ман-га ҳам до/ре ку-рил-гон / да е-тар бу / қис-ма-тим.
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -
фо и- ло-тун /фо- и-ло- тун / фо- и –ло- тун / фо- и- лун

Биринчи мисранинг 2-рукнида *манд* ўта чўзиқ ҳижоси чўзиқ ҳижо ўрнида қўллангани сабабли унинг охиридаги *д* товуши вазн талабидан ортиқча ҳисобланади. Кўпинча араб ёзувидаги матнни нотўғри ўқиш, котиб ёки матбаа хатоси туфайли сакталик юзага келади. Сактанинг кулоққа оғир ботмайдиган, вазнга жиддий путур етказмайдиган кўриниши сактаи малеҳ (чиройли сакта) дейилади.

5. Таслим (луғавий маъноси: “бузиш”) – вазн тақозосига мувофиқ сўз таркибидаги ҳарф ёки ҳарфларни тушириб қолдириш. Масалан, *су(сув), ари (ариз), инчка (ингичка), кўрнадур(кўринадур)* каби. Мисол:

*Ул иликким, сувдин оригдур, юмас они суда,
Балки сувни пок бўлсун деб илик бирла юор. (Атоий)*

Ул и-лик-ким, / сув-дин+ о-риг /дур, ю(в)мас о /ни су(в)да,
- v - - / - v - - / - v - - / - v -
Бал-ки сув-ни / по-к бўл-сун / деб и-лик бир / ла ю-юр.
- v - - / - v - - / - v - - / - v -

6. Тазниб (луғавий маъноси: “дум яшаш”) – вазнга мослаш учун ҳарф орттириш. Масалан, *айит (айт), шаккар (шакар), юурса (юрса) каби*. Мисол:

*Битидим китоби мавоиз масал,
Ўқиса татур тил емиштек асал. (А.Югнакий)*

Би-ти-дим / ки-то-би / ма-во-из / ма-сал,
v - - / v - - / v - - / v -
Ў-қи-са / та-тур тил / е-миш-тек / а-сал.
v - - / v - - / v - - / v -
фа-ув-лун / фа-ув-лун / фа-ув-лун / фа-ул

Мутақориби мусаммани маҳзуф ўлчовида ёзилган бу байтда вазн талаби билан “*битдим*” сўзи “*битидим*” шаклида истифода этилган.

7. Тағйир (луғавий маъноси: “ўзгартириш”) – вазнга мувофиқлаштириш учун сўздаги ҳарфлар ўрнини алмаштириш. Дилситон (дилистон), фишон (афшон), сарфароз (сарафроз) каби. Мисол:

*Салму Манучеҳр ила Навзар қани?
Баҳману Дорову Сикандар қани?*

(А.Навоий. “Ҳайрату-л-аброр”)

Сал-му Ма-ну / чех-р+и - ла Нав / зар қа-ни?
 - v v - / - v v - / - v -
 Баҳ-ма-ну До / ро - ву Си-кан / дар қа-ни?
 - v v - / - v v - / - v -
 муф-та-и-лун / муф-та-и-лун / фо-и-лун

Байтда “Искандар” сўзи “Сикандар” шаклида қўллангани учун унинг 1-бўғини чўзиқ ҳижодан қисқа ҳижога айланган. Тағйир исосан форсий лексика учун хосдир.

Назорат саволлари:

1. Тақтеъ сўзи қандай луғавий маъно билдиради?
2. Васл ҳодисасига мисол айтинг.
3. Сакта қачон юзага келади?
4. Тағйир нима?
5. Таслим қандай ҳодиса?
6. Тазнибнинг луғавий ва истилоҳ маъноларини тушунтиринг.

5-мавзу: Туркий шеърининг асосий баҳрлари. Ҳазаж баҳри.

Реза:

1. Мафойилун аслининг зиҳоф ва фуруълари.
2. Ҳазаж баҳри вазнлари.
3. Рубоий вазнлари.

Таянч тушунчалар: мафойилуннинг фуруълари: мақбуз, макфуф, ахрам, ахраб, аштар, мусаббаз, мақсур, маҳзуф, ажсабб, аҳтам, абтар, азали; ҳазаж баҳрида ёзилган асарлар, ахраб ва ахрам шажараси.

Ҳазаж (луғавий маъноси “ёқимли овоз қилиш”) баҳри мафойилун асли асосида ҳосил бўлади. Мафойилун аслининг 12 зиҳофи бўлиб, улардан қуйидаги фуруълар ҳосил бўлади:

№	Зиҳофлар	Фуруъ	Номланиши	Қўлланиш ўрни
1.	Қабз	мафойилун v - v -	мақбуз	Барча рукнларда
2.	Кафф	мафойилу v - - v	макфуф	ҳашвларда(ўртадаги рукнларда)
3.	Харм	мафъувлун - - -	ахрам	садр,

yodla

4.	Шатар	фоилун - v -	аштар	ибтидо, хашвда (охиргидан бошқа барча рукнларда)
5.	Харб	мафъувлу - - v	ахраб	
6.	Тасбиг	мафойлон v - - ~	мусаббаг	аруз ва зарбда (охирги рукнларда)
7.	Қаср	мафойл v - ~	мақсур	
8.	Ҳазф	фаувлун v - -	маҳзуф	
9.	Жабб	фаул v -	ажабб (мажбуб)	
10.	Ҳатм	фаувл v ~	аҳтам	
11.	Батр	фаъ -	абтар	
12.	Залал	фoъ ~	азалл	

Мафойлун аслининг солим кўриниши ва фуруълари ҳажаж баҳрининг турли ички тармоқларини ҳосил қилади. Мазкур баҳр мумтоз шеъриятда, жумладан, туркий назмда энг кўп қўлланган баҳрлар сирасига киради. Бобур берган маълумотга кўра, ҳажажнинг 105 та кўриниши мавжуд бўлиб, шулардан 61 таси мустаъмал (истеъмолдаги), 44 таси мухтараъдир (ихтиро қилинган). Биз унинг туркийзабон ижодкорлар томонидан кўп қўлланган кўринишларига мисол келтирамиз.

I. Туркий шеъриятда ҳажаж баҳрининг мураббаъ шакли амалда деярли қўлланмаган. Навоий “Мезонул-авзон”да ҳажажнинг мураббаъ кўриниши араб шеъриятига хослигини таъкидлаб, унинг биргина ҳажажи мураббаъи солим шаклига мисол келтириш билан кифояланган. Бобурнинг “Мухтасар”ида ҳажажнинг тўрт рукнлик кўринишига келтирилган мисолларнинг барчаси унинг ўз қаламига мансуб бўлиб, мухтараъ вазнлардадир. XX аср ўзбек шеърияти вакилларида Усмон Носир “Юрак” шеърининг вазн хусусиятларини текширсак, унинг ҳажажи мураббаъи солим баҳрига мансублиги аниқ бўлади:

*Юрак, сенсан менинг созим,
Тилимни найга жўр эттинг.*

Ю-рак, сен-сан / ме-нинг со-зим,
 v - - - / v - - -
 Ти-лим-ни най / га жўр эт-тинг.
 v - - - / v - - -
 мафойилун / мафойилун

Шеър қофияланишига кўра мумтоз жанр талабларига жавоб бермайди. Лекин шунга қарамай, ундаги бўғинлар қисқа-чўзиқлиги тартибининг ёқимли оҳанг ҳосил қилувчи муайян вазнга мувофиқлиги (фақат бир ўринда қисқа бўғин ўрнида ёпиқ чўзиқ хижо иштирилган) тасодифий дейиш қийин. Усмон Носир мумтоз шеърининг арузий анъаналарини ижодий ўзлаштирган кўринади.

II. Ҳазаж бахрининг мусаддас вазнлари.

1) Ҳазажи мусаддаси маҳзуф

Варианти: ҳазажи мусаддаси мақсур¹

*Юзу қаддинг кўриб, жоно, чаманда,
 Асиринг бўлди гул, шамшод банда. (Фурқат)*

Ю-зу қад-динг / кў-риб, жо-но, / ча-ман-да,
 v - - - / v - - - / v - - -
 А-си-ринг бўл / ди гул, шам-шо / д банда
 v - - - / v - - - / v - - -
 мафойилун / мафойилун / фаувлун
 солим солим маҳзуф

*Ажални дастидин юз доду фарёд,
 Ки умрим ҳосилини берди барбод. (Нодира)*

А-жал-ни дас / ти-дин юз до / ду фар-ёд,
 v - - - / v - - - / v - ~
 Ки ум-рим хо / си-ли-ни бер / ди бар-бод
 v - - - / v - - - / v - ~
 мафойилун / мафойилун / мафойил
 солим солим мақсур

¹ Бундан кейинги ўринларда вазннинг варианты ёнида қавс ичида кўрсатиб борилади.

Ушбу вазн мумтоз шеърятда кенг тарқалган ўлчовлардан бўлиб, унда яратилган биринчи йирик туркий асар Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” сидир. Умуман олганда, форсийда ҳам, туркийда ҳам нома жанридаги асарлар шу вазнда битилган. Форсийзабон шоирлар Авҳадийнинг “Даҳнома”, Хожа Имомиддин Фақиҳ Кирмонийнинг “Муҳаббатномаи соҳибдилон” асарлари, уларнинг туркигўй издошлари Хўжандийнинг “Латофатнома”, Юсуф Амирийнинг “Даҳнома”, Саййид Аҳмаднинг “Таашшукнома” лари ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мақсур)да ёзилган. Шунингдек, бу ўлчовда анъанага кўра “Хамса”ларнинг Хисрав ва Ширин мавзусидаги достонлари, жумладан, Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”и яратилган. Мазкур вазн Ҳайдар Хоразмийнинг “Тул ва Наврўз” достони, Сайфи Саройининг “Сухайл ва Гулдурсун”, Хувайдонинг “Роҳати дил” маснавийлари ҳам вазнидир. Лирик шоирлардан Атоий, Лутфий, Навоий, Бобур, Огаҳий каби устоз ижодкорлар бу ўлчовга қайта-қайта мурожаат этганлар.

2) Ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф(мақсур)

*Кел, даҳрни имтиҳон этиб кет,
Сайри чамани жаҳон этиб кет. (Нодира)*

Кел, даҳ-р /ни им-ти-ҳон / э-тиб кет,
- - v / v - v - / v - -
Сай-ри ча / ма-ни жа-ҳон / э-тиб кет.
- - v / v - v - / v - -
мафъувлу/ мафоилун / фаувлун
аҳраб мақбуз маҳзуф

Охирги рукнлар – аруз ва зарбда мафойилун аслининг мақсур деб номланган мафойил (v - ~)тармоғи ҳам келиши мумкин:

*Мақсудга текурмай ул гуландом,
Ошиқни қилур жаҳонда бадном. (Лутфий)*

Мақ-суд-га / те-кур-май+ ул / гу-лан-дом,
- - v / v - v - / v - ~
О-шиқ-ни / қи-лур жа-ҳон / да бад-ном.

- - v / v - v - / v - -
 мафъувлу / мафоилун / мафойил

Ушбу вазнда Шарқ шеърятнда Лайли ва Мажнун мавзусиддаги дostonлар ёзилган. Арузда икки қисқа ҳижонинг бир чўзиқ ҳижонга тенг келиши мумкинлиги қондасига биноан юқоридаги вазнининг ҳазажи мусаддаси ахрами аштари маҳзуф (мақсур) варианты ҳам мавжуд бўлиб, у асосан катта ҳажмли лиро-эпик жанр – дostonлар таркибида айрим ўринларда келади.

мафъувлу / мафоилун / фаувлун (мафойил)

- - v/v - v - / v - - (v - ~)

мафъувлун / фоилун / фаувлун (мафойил)

- - - / - v - / v - - (v - ~)
 ахрам аштар маҳзуф мақсур

Мисол:

Лайли ишқин танимда жон қил,

Лайли шавқин рагимда қон қил.

(А.Навоий. “Лайли ва Мажнун”)

Лай-ли иш / қин та-ним / да жон қил,

- - - / - v - / v - -

Лай-ли шав / қин ра-гим / да қон қил.

- - - / - v - / v - -

мафъувлун / фоилун / фаувлун

III. Ҳазаж баҳрининг мусамман вазнлари.

1. Ҳазажи мусаммани солим (мусаббағ) вазни ўзбек мумтоз шеърятнда кенг қўлланган сеvimли ўлчовлардан бўлиб, унда чуқур лирик кечинмалар ҳамда фалсафий-маърифий қарашлар ифодаси бўлган кўплаб ажойиб ғазаллар яратилган.

Ҳазажи мусаммани солим вазнида барча рукнлар мафойилун аслининг солим кўринишидан ташкил топади:

*Забонингни кетургил, эй шакарлаб, тўти гуфтора,
Нечукким марҳамат бўлсун неча мендек дилафгора. (Увайсий)*

За-бо-нинг-ни / ке-тур-гил, эй / ша-кар-лаб, тў / ти гуф-то-ра,
v - - - / v - - - / v - - - / v - - -
Не-чук-ким мар/ҳа-мат бўл-сун/ не-ча мен-дек / ди-лаф-го-ра
v - - - / v - - - / v - - - / v - - -
мафойлун / мафойлун / мафойлун / мафойлун

Бу ўлчовнинг варианты бўлган ҳазажи мусаммани мусаббағ
вазнда аруз ва зарбда мафойилун аслининг мусаббағ деб ном-
ланган мафойилон (v - - ~) фуруъси иштирок этади:

*Сен ўз хулқингни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд. (Навоий)*

Сен+ ўз хул-қинг/ни туз-гил, бўл/ ма эл ах-ло /ки-дин хур-санд,
v - - - / v - - - / v - - - / v - - ~
Ки-ши-га чун / ки-ши фар-зан /ди ҳар-гиз бўл/ма-ди фар-занд.
v - - - / v - - - / v - - - / v - - ~
мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилон

2. Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (мақсур). Бу
вазнда садр ва ибтидода мафойилун аслининг ахраб, ҳашвларда
макфуф, аруз ва зарбда маҳзуф ёки мақсур тармоқлари келади:

*Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма. (Лутфий)*

Сен-сан се / ва-рим, хо-ҳ / и-нон, хо-ҳ / и-нон-ма,
- - v / v - - v / v - - v / v - -
Қон-дур жи / га-рим, хо-ҳ / и-нон, хо ҳ / и-нон-ма.
- - v / v - - v / v - - v / v - -
мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун
ахраб макфуф макфуф маҳзуф

*Ул сарвки бордур ани мавзун қади озод,
Машиота учун шона чекар зулфиға шамшод (Нодира)*

Ул сар-в / ки бор-дур а / ни мав-зун қа / ди о-зод,
 - - v / v - - v / v - - v / v - ~
 Маш-шо-та/ у-чун шо-на / че-кар зул-фи / га шам-шод
 - - v / v - - v / v - - v / v - ~
 мафъувлу / мафойилу / мафойилу / мафойил
 ахраб макфуф макфуф мақсур

3. Ҳазажи мусаммани ахраби солим (мусаббағ). Бу вазн “бир рукн ахраб, бир рукн солим” кўринишининг ҳар мисрадаги такрорига асосланган. Аруз ва зарбда солим ўрнига мусаббағ тармоғи келиши мумкин. Мисол:

*Сайдинг қўябер, сайёд, сайёра экан мендек,
 Ол домини бўйнидин, бечора экан мендек. (Фурқат)*

Сай-динг қў / я бер, сай-ёд, / сай-ё-ра / э-кан мен-дек,
 - - v / v - - - / - - v / v - - -
 Ол до-ми / ни бўй-ни-дин, / бе-чо-ра / э-кан мен-дек .
 - - v / v - - - / - - v / v - - -
 мафъувлу / мафойилун / мафъувлу / мафойилун
 ахраб солим ахраб солим

4. Ҳазажи мусаммани аштари солим (мусаббағ). Бу вазн тузилишига кўра юқоридаги ўлчовга яқин туради. Унда “бир рукн аштар, бир рукн солим” кўриниши ҳар мисрада такрорланиб келади:

*Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,
 Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман. (Увайсий)*

Меҳ-на-ту / а-лам-лар-га / муб-та-ло / У-вай-сий-ман,
 - v - / v - - - / - v - / v - - -
 Қай-да дар/ д+ э-ли бўл-са,/ о-ш-но / У-вай-сий-ман.
 - v - / v - - - / - v - / v - - -
 Фоилун / мафойилун / фоилун / мафойилун
 аштар солим аштар солим

Охирги рукнларда солим ўрнида мусаббағ келиши мумкин.
Огаҳий қаламига мансуб

*Фаҳм қил юзу хатдин йўқлуқин баҳойи хусн,
Ул варақда бу мазмун билгурур ёзилгон хат.*

байтининг биринчи мисраси ҳазажи мусаммани аштари мусаббағ ўлчовида ёзилган:

Фаҳ-м қил / ю-зу хат-дин / йўқ-лу-қин / ба-ҳо-йи хусн,
- v - / v - - - / - v - / v - - ~
Ул ва-рақ / да бу маз-мун / бил-гу-рур / ё-зил-гон хат.
- v - / v - - - / - v - / v - - -

“Ўзбек арузи луғати”да ҳазажи мусаммани аштари солим вазнининг Навоий ижодида учрамаслиги, унда биринчи бўлиб Бобур ўзининг “тут” радифли ғазалини яратганлиги, кейинги асрларда бу ўлчовнинг ўзбек шеърятидан тобора мустаҳкам ўрин олиб борганлиги ҳақида маълумот берилади. Дарҳақиқат, ушбу вазннинг қўлланиш доираси Бобурдан кейин кенгайиб борган. Шу билан биргаликда ҳазажи мусаммани аштари солим вазни таркиб жиҳатидан муқтазаби мусаммани матвийи мактуъ (фоилоту / мафъувлун / фоилоту / мафъувлун) ўлчовига тенг келишини таъкидлаб ўтмоқ ўринли. Солиштиринг:

Ҳазажи мусаммани аштари солим:

- v - / v - - - / - v - / v - - -
фоилун / мафойлун / фоилун / мафойлун

Муқтазаби мусаммани матвийи мактуъ:

- v - v / - - - / - v - v / - - -
фоилоту / мафъувлун / фоилоту / мафъувлун

Ҳар икки вазндаги ҳижолар чўзиқ-қисқалиги тартиби бир хил. Уларнинг рукнларга бўлинишида фарқ бор, холос. Бундай ҳолатлар, яъни бир ўлчовнинг икки баҳрга мансуб бўлиши мумкинлиги арузда учраб туради. Бобур уларни “Мухтасар”да муштабиҳ (ўхшаш) вазнлар деб атади ва ҳар бир баҳрнинг ички кўринишларини тавсифлаб бўлгач, улардан қайсилари бошқа баҳр доирасидаги вазнларга мувофиқ келишини алоҳида кўрсатиб ўтади.

Хусусан, юқоридаги вазн тўғрисида шундай деб ёзади: “Ҳазаж баҳрида муштабиҳ бўлурлар...бу вазним мусамман, бир рукн аштар, бир рукн солимдур: фоилун, мафойилун, фоилун, мафойилун муқтазаб баҳрида мусаммани матвийи мактуъдурким: фоилоту, мафъувлун, фоилоту, мафъувлун бўлғай”¹ Навоий “Мезонул-авзон”да бу ўлчовга муқтазаб баҳрига мансуб вазн сифатида қараб, қуйидаги мисолни берган:

Эй йи-гит, бу / ён кел-ки, / шав-қ-дин ха / ро-бинг-ман,
 - v - v / - - - / - v - v / - - -
 Бўй-ни бог-ли / г+ ит янг-лиг / бас-та-и ку / шо-динг-ман
 - v - v / - - - / - v - v / - - -
 фоилоту / мафъувлун / фоилоту / мафъувлун

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустаҳзод.

Мазкур вазн мустаҳзод жанрининг ўлчовидир. Унда ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнидаги (мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун) мисрага бош ва охиригиди рукнлар ўлчовига мос келувчи (мафъувлу / фаувлун), алоҳида қофияланган ярим мисра орттирилади. Бинобарин, “мустаҳзод” сўзининг луғавий маъноси ҳам “орттирилган” демакдир. Мисол:

Сен шоҳи мулук, салтанатинг олама тўлгон,
 ким барчадин аъло,
 Бу жону кўнгул ишқинг аро волаю ҳайрон,
 эй орази зебо. (Машираб)

Сен шо-ҳи / му-лук, сал-та / на-тинг о-ла / ма тўл-гон,
 - - v / v - - v / v - - v / v - -
 ким бар ча / ди-н+ аъ-ло,
 - - v / v - -
 Бу жо-ну / кў-нгул иш-қи / нг+ а- ро во-ла / ю ҳай-рон,
 - - v / v - - v / v - - v / v - -
 мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун
 эй о- ра / зи зе-бо.
 - - v / v - -
 мафъувлу / фаувлун

¹ Бобур. Мухтасар. Тошкент: Фан, 1971, Б. 55

Бошқа вазнларда бўлгани каби мустахзод ўлчовида ҳам маҳзуф (фаувлун)ўрнида мақсур (мафойил)келиши мумкин:

*Дин офати бир муғбачаи моҳлиқодур,
майхораву бебок,
Ким ишқидин онинг ватаним дайри фанодур,
сармасту яқом чок. (Навоий)*

Дин о-фа / ти бир муғ-ба / ча-и мо-ҳ / ли-қо-дур,
- - v / v - - v / v - - v / v - -
май-хо-ра / ву бе-бок,
- - v / v - ~

Ким иш-қи / ди-н+ о-нинг ва / та-ним дай-ри / фа-но-дур,
- - v / v - - v / v - - v / v - -
мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун
сар-мас-ту / я-қом чок.
- - v / v - ~
мафъувлу / фаувлун

Навоий “Мезонул-авзон”да мустахзод ўлчовининг туркий халқ орасида тарқалаган кўшиқ вазни эканлигини айтган. Бобур ушбу вазн ҳақида тўхтамаган.

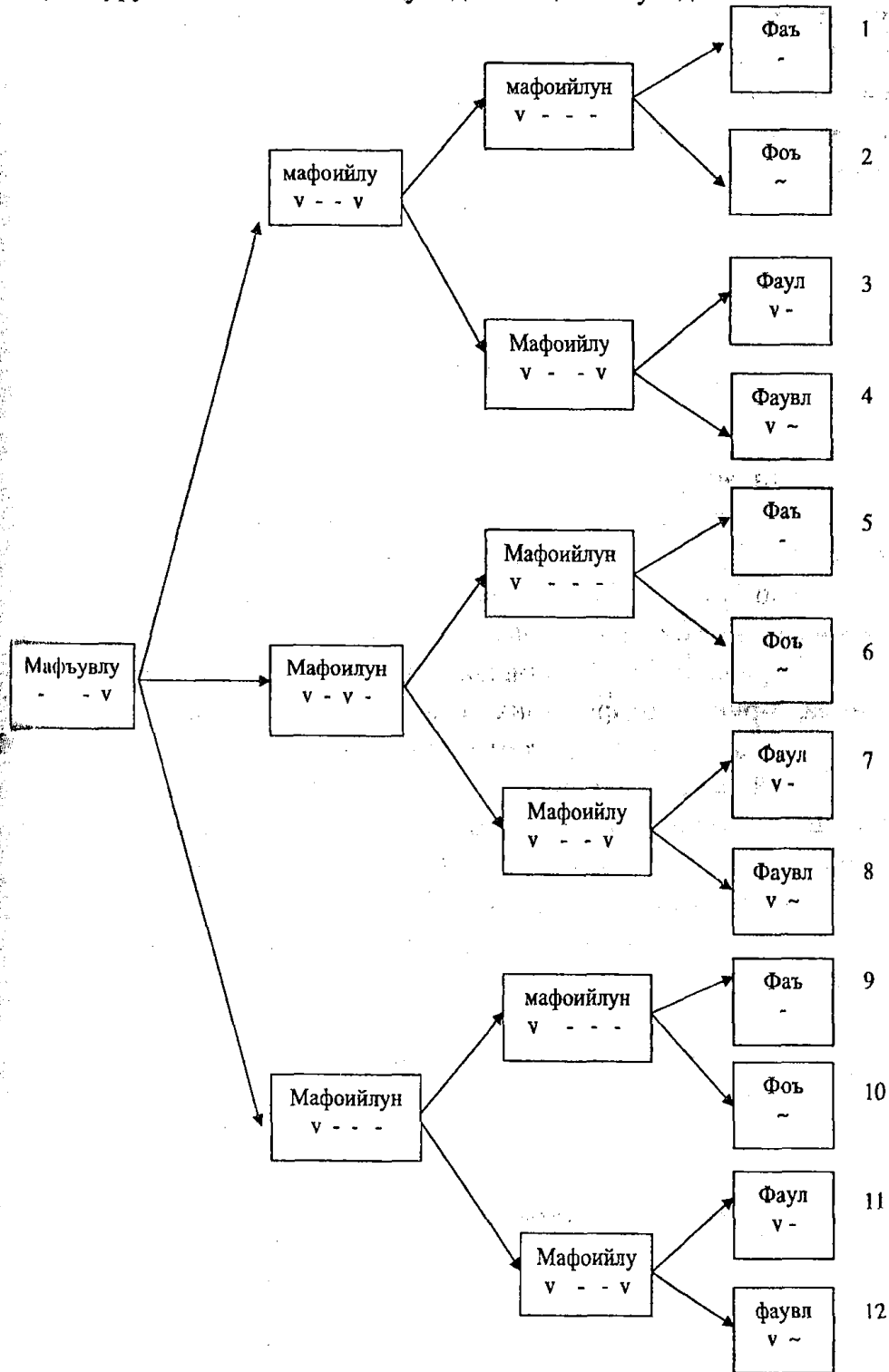
Рубой вазнлари

Рубой Шарқ мумтоз шеърлятида кенг тарқалган жанрдир. Рубойнинг муайян вазнда, яъни ҳазаж баҳрининг ахраб ва ахрам тармоқларида ёзилиши унинг жанр хусусияти ҳисобланади. Рубой вазнларини ҳосил қилишда мафойилун асли ҳамда унга тегишли 9 та фуруъ (мусаббағ, маҳзуф, мақсурдан ташқари) иштирок этади. Ахраб ва ахрам тармоқларининг ҳар бири 12 тадан вазн кўринишларига эга.

Ахраб гуруҳи вазнлари. Ахраб гуруҳи вазнларида рукнлар мисрада қуйидаги тартибда келади:

1-рукн (1 та рукн келади)	2-рукн (3 рукндан бири келади)	3-рукн (2 рукндан бири келади)	4-рукн (4 рукндан бири келади)
1. мафъувлу	1. мафойилун 2. мафойилу 3. мафойилун	1. мафойилун 2. мафойилу	1. фаул 2. фаувл 3. фаъ 4. фсъ

Ахраб гуруҳининг 12 та вазни куйидагича ҳосил бўлади:

Рубоий вазнларини яхши ёдда олиб қолиш учун уларнинг ҳосил бўлишидаги айрим қонуниятларни билиб олиш зарур бўлади. Эътибор қиладиган бўлсак, 2-рукн ўрнида келадиган руқнлар ўзаро яқин кўринишга эга бўлиб, улар охириги икки ҳижонинг чўзиқ-қисқалигига кўра фарқланади, холос. Бу руқнларнинг охириги икки ҳижо таркиби шундай:

(Мафо) *ийлун* – чўзиқ, чўзиқ
 (v -) - -
 (Мафо) *ийлу* – чўзиқ, қисқа
 (v -) - v
 (Мафо) *илун* – қисқа, чўзиқ
 (v -) v -

3-4-руқнларда арузда икки қисқа ҳижонинг бир чўзиқ ҳижога тенг келиши ва мисра охирида чўзиқ ва ўта чўзиқ ҳижо алмашиб кўлланиши мумкинлиги қондаси амал қилган. Агар 3-руқнда охири қисқа ҳижо билан тугайдиган *мафойилу* (v - - v) келса, 4-руқнда ҳам қисқа ҳижо билан бошланувчи *фаул* (v -) келади. *Фаул* (v -) эса мисра охирида *фаул* (v ~) билан алмашиниб келиши мумкин. Ва аксинча, 3-руқнда охири чўзиқ ҳижо билан тугайдиган *мафойилун* (v - - -) келса, 4-руқнда ҳам чўзиқ ҳижога тенг *фаъ* (-) келади. *Фаъ* (-) эса мисра охирида *фоъ* (~) билан алмашиниб келиши мумкин. Бу ҳолнинг сабаби шуки, *мафойилу* охиридаги ва *фаулун* бошидаги икки қисқа ҳижо бирлашиб, битта чўзиқ бўғинни ҳосил қилади ва у 3-руқн таркибида келиб, *мафойилу* *мафойилун*га айланади, 4-руқнда қолган *ул* ўзига тенг бўлган *фаъ*га алмаштирилади. Диққат қилинг:

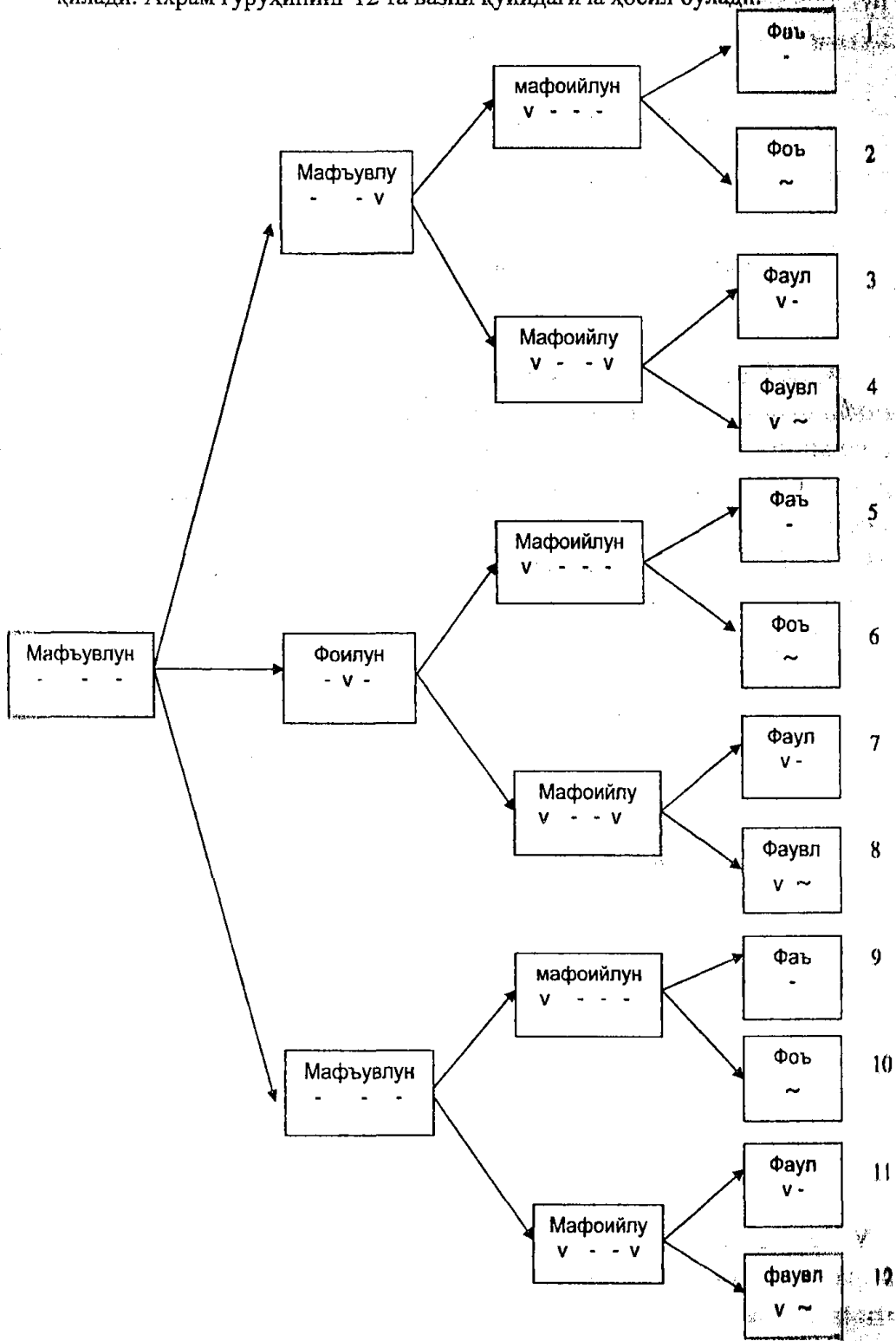
мафъувлу / мафойилун / мафойилу / фаул

- - v / v - - - / v - - v/v -

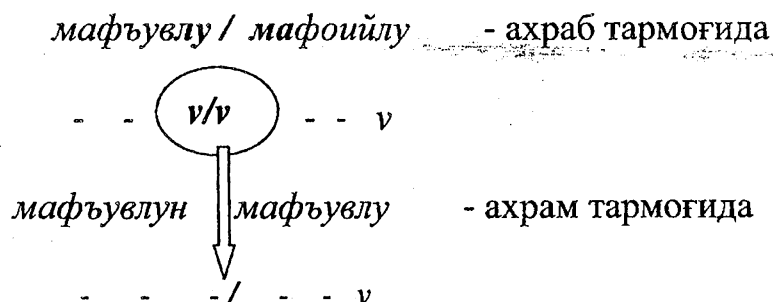
мафъувлу / мафойилун / мафойилун / фаъ

- - v / v - - - / v - - - / -

Ахрам тармоғи гуруҳи вазнларининг ҳосил бўлишида ҳам шу қоида амал қилади. Ахрам гуруҳининг 12 та вазни қуйидагича ҳосил бўлади:

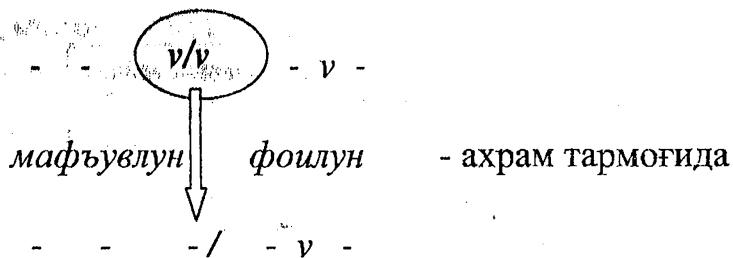
Диққат қиладиган бўлса, ахрам тармоқлари гуруҳининг 3- ва 4-руқнлари ахрабникидан фарқ қилмайди. 1- ва 2-руқнлардаги тафовутлар эса қуйидагича ҳосил бўлган:

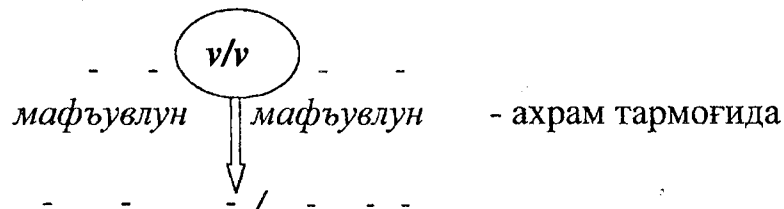
Ахраб тармоғида келадиган *мафъувлу*(- - v) нинг охири ва *мафойлу* (v - -v) нинг бошидаги қисқа ҳижолар бир чўзиқ ҳижога бирлашиб, ахрам тармоғида *мафъувлун*(- - -) таркибига ўтади, 2-руқн ўрнида қолган *фойлу*(- - v) ўзига сифат жиҳатидан тенг *мафъувлу*(- - v) кўринишига киради.

Ахраб тармоғида 2-руқнда *мафойлун* (v - v -) келса, айна қоида асосида у ахрам тармоғида *фойлун* (- v -) шаклига, *мафойлун* (v - -) эса *мафъувлун* (- - -) кўринишига ўтади:

1) *мафъувлу / мафойлун* - ахраб тармоғида

2) *мафъувлу / мафойлун* - ахраб тармоғида

Ўзбек шеъротида асосан ахраб тармоғи вазнлари ишлатилган. Ахрам тармоғи ўлчовларидан эса баъзи ҳоллардагина истифода этилган. Ҳар иккала тармоқ вазнлари бир рубой таркибида аралаш ҳолда келиши ҳам мумкин.

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни менинг,
 Юк-лаб элитинг жисми фигуримни менинг.
 Ўтру чиқариб аҳли диёримни менинг,
 Кўйида кўюнг тани низоримни менинг. (Алишер Навоий)

Ўл-сам я / са-манг мун-да / ма-зо-рим-ни / ме-нинг,
 - - v / v - - v / v - - v / v -
 Юк-лаб э / ли-тинг жис-ми / фи-го-рим-ни / менинг.
 - - v / v - - v / v - - v / v -
 Ўт-ру чи / қа-риб аҳ-ли / ди-ё-рим-ни / ме-нинг,
 - - v / v - - v / v - - v / v -
 мафъувлу/ мафойилу / мафройилу / фаул
 Кў-йи-да / кў-юнг тани / ни-зо-рим-ни / ме-нинг.
 - - v / v - v - / v - - v / v -
 мафъувлу/ мафойилун / мафойилу / фаул

Бу рубойнинг уч мисраси ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ажабб, охирги мисраси ҳазажи мусаммани ахраби макбузи макфуфи ажабб вазнида ёзилган.

Кўйидаги рубойда эса ҳам ахраб, ҳам ахрам тармоғидан фойдаланилган:

Бобурни бурун махрами асрор эттинг,
 Васлингга бериб йўл, ўзунга ёр эттинг.
 Охир бординг, даги ани зор эттинг,
 Ҳижрон алами бирла гирифтор эттинг. (Бобур)

Бо-бур-ни / бу-рун маҳ-ра / ми ас-ро р +эт / тинг,
 - - v / v - - v / v - - - / -
 Вас-линг-га / бе-риб йўл, ў / зу-нга ё р +эт / тинг.
 - - v / v - - v / v - - - / -
 О-хир бор / динг, да-ги / а-ни зор + эт / тинг,
 - - - / - v - / v - - - / -
 Ҳиж-рон а / ла-ми бир-ла / ги-риф-тор+эт / тинг.
 - - v / v - - v / v - - - / -

1-2-, 4-мисралар вазни:

Мафъувлу / мафойилу / мафойилун / фаъ
 Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими абтар

2-мисра вазни:

Мафъувлун / фоилун / мафойилун / фаъ

Ҳазаж мусаммани ахрами аштари солими абтар

Назорат саволлари

1. “Зиҳоф” ва “фуруъ” сўзларининг луғавий ва истилоҳ маъноларини изоҳлаб беринг.
2. Мафойилун рукнининг неча хил тармоқ рукнлари мавжуд?
3. Мафойилун аслининг қайси фуруълари фақат аруз ва зарбда келади?
4. Рубоий вазни мафойилун аслининг қайси тармоқлари билан бошланади?
5. Мустаҳзод қайси ўлчовда ёзилади?
6. Ҳазаж баҳрида битилган қандай мумтоз асарларини биласиз?

6-мавзу: Рамал ва музореъ баҳрлари.

Режа:

1. Фоилотун аслининг зиҳоф ва фуруълари.
2. Рамал баҳри вазнлари.
3. Музореъ баҳри вазнлари.

Таянч тушунчалар: махбун, машкул, макфуф, мушаъас, мусаббаг, маҳзуф, мақсур, махбуни маҳзуф, махбуни мақсур, мақтуъ, мақтуъи мусаббаг, рамал баҳрининг мусаддас ва мусамман вазнлари, рамал баҳрида ёзилган асарлар.

Рамал (луғавий маъноси “туянинг югуриши” бўлиб, бу вазнда ёзилган шеърлар шитоб билан ўқилишига нисбатан баҳр шундай номланган) баҳри мумтоз шеърятимиздан кенг ўрин олган баҳрдир. Туркий назмийта унинг олти ва саккиз рукнли кўринишлари кўлланган. Бу баҳр илк бора Носируддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида учрайди. Рамал баҳри фоилотун асли ва унинг фуруълари асосида вужудга келиб, улар қуйидагилар:

№	Зиҳофлар	Фуруъ	Номланиши	Қўлланиш ўрни
1	Хабн	фаилотун v v - -	махбун	Барча рукнларда

2	Шакл	файлоту v v - v	машкул	садр, ибгидо, кейинги хашиди (1-, 3-рукиларда)
3	Кафф	фоилоту - v - v	макфуф	олдинги хашвда(3-рукида)
4	Ташъис	мафъувлун - - - -	мушаъас	садр, ибгидо, хашвларда(охирги дан бошқа рукиларда)
5	Тасбиғ	фоилотон - v - ~ (фоилийён) - v - ~	мусаббағ	аруз ва зарбда (охирги рукиларда)
6	Ҳазф	фоилун - v -	махзуф	
7	Қаср	фоилон - v ~	мақсур	
8	Хабн, ҳазф	файлун v v -	махбуни махзуф	
9	Хабн, қаср	файлон v v ~	махбуни мақсур	
10	Қаъ	фаълун - -	мақтуъ	
11	Қаъ, тасбиғ	фаълон - ~	мақтуъи мусаббағ	

Рамал баҳрининг олти рукили вазилари.

. Рамали мусаддаси махзуф(мақсур)

*Ёрнинг васли эмас озорсиз,
Гулшан ичра гул топилмас хорсиз. (Нодира)*

Ё- р - нинг вас / ли э - мас о / зо-р-сиз,
- v - - - / - v - - - / - v -
Гул-ша-н+ ич-ра / гул то-пил-мас / хо-р-сиз.
- v - - - / - v - - - / - v -
Фоилотун / фоилотун / фоилун
Солим солим махзуф

Гул эмас рухсори тобонингча хўб¹,
Гунча ҳам йўқ лаъли хандонингча хўб. (Огаҳий)

Гул э-мас рух /со-ри то-бо /нинг-ча хўб,
- v - - / - v - - / - v ~
Гун-ча ҳам йўқ / лаъ-ли хан-до /нинг-ча хўб.
- v - - / - v - - / - v ~
Фоилотун / фоилотун /фоилон
Солим солим максур

Мумтоз лирик жанрлардан туюқ фақат ушбу вазнда ёзилади.

Мани беҳол айлаган ёр ойдурур,
Ким анинг васли манга ёройдурур.
Гар висоли бўлмаса, кетар ерим
Ё Хуросон ё Хито ё Ройдурур. (Бобур)

Ма-ни бе-ҳо / л+ ай-ла-ган ё/ р+ ой-ду-рур,
- v - - / - v - - / - v ~
Ким а-нинг вас / ли ма-нга ё /рой-ду-рур.
- v - - / - v - - / - v ~
Гар ви-со-ли / бўл ма-са, ке /тар е-рим
- v - - / - v - - / - v ~
Ё Ху-ро-сон / ё Хи-то ё /Рой ду-рур.
- v - - / - v - - / - v ~

Рамали мусаддаси маҳзуф (максур) ўлчовида Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” достони ёзилган.

Рамал баҳрининг қуйидаги вазнлари ўзаро вариантдош ҳисобланиб, уларни бир асар таркибида қўллаш мумкин:

1. *фоилотун / фаилотун / фаилун*

- v - - / v v - - / v v -

Солим махбун махбуни маҳзуф

Рамали мусаддаси солими махбуни маҳзуф (вазнинг қисқа ифодасида, одатда, руқн номи кетма-кет бир хил келса, биттаси кўрсатилади)

2. *фоилотун / фаилотун / фаилон*

- v - - / v v - - / v v ~

¹ “Хўб” сўзининг араб ёзувидаги ифодасида ў унлиси ёзувда акс этади, шунинг учун “хўб” ўта чўзиқ хижога тенг.

Солим махбун махбуни мақсур

Рамали мусаддаси солими махбуни мақсур

3. фоилотун / фаилотун / фаълун

- v - - / v v - - / - -

Солим махбун мақтуъ

Рамали мусаддаси солими махбуни мақтуъ

4. фоилотун / фаилотун / фаълон

- v - - / v v - - / - ~

Солим махбун мақтуъи мусаббағ

Рамали мусаддаси солими махбуни мақтуъи мусаббағ

Арузда икки қисқа ҳижонинг бир чўзиқ ҳижо билан, мисра
қўшиқдаги ўта чўзиқ ҳижонинг чўзиқ ҳижо билан алмашилиб келиши мумкинлиги сабабли юқоридаги вазнларнинг охириги рукни (аруз ва зарб) *фаилун*, *фаилон*, *фаълун*, *фаълон* шаклларида бириктирилади. Ушбу ўлчовларнинг ўзига хос яна бир жиҳати шуки, уларда бош рукн – садр ва ибтидода *фоилотун* (*солим*) ўрнига шрим ҳолларда *фаилотун* (*махбун*) келиши ҳам мумкин. Унда қўшиқдаги кўриниш юзага келади:

1. *фаилотун / фаилотун / фаилун*

v v - - / v v - - / v v -

махбун махбун махбуни маҳзуф

Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф

2. *фаилотун / фаилотун / фаилон*

v v - - / v v - - / v v ~

махбун махбун махбуни мақсур

Рамали мусаддаси махбуни мақсур

3. *фаилотун / фаилотун / фаълун*

v v - - / v v - - / - -

махбун махбун мақтуъ

4. *фаилотун / фаилотун / фаълон*

v v - - / v v - - / - ~

махбун махбун мақтуъи мусаббағ

Мисол:

Лаъли алфози мени тиргузди,

Қайси бир деб не қилай таъйин лафз.

Қаҳру лутфунг бори жонбахидурур,
 Бўйлаким кўрди ҳаётини лафз.
 Англамон гояти маъни сўзунга,
 Гояташ айлагамен таҳсин лафз. (Алишер Навоий)

Лаъ-ли ал-фо / зи ме-ни тир / гуз-ди,
 - v - - / v v - - / - -
 Фоилотун / фаилотун / фаълун
 Қай-си бир деб / не қи-лай таъ / йин лафз.
 - v - - / v v - - / - ~
 Фоилотун / фаилотун / фаълон
 Қаҳ-ру лут-фунг / бо-ри жон-бах / шу-ду-рур,
 - v - - / v v - - / v v ~
 Фоилотун / фаилотун / фаилон
 Бўй-ла ким кўр / ди ҳа-ё-то / йин лафз.
 - v - - / v v - - / - ~
 Фоилотун / фаилотун / фаълон
 Анг-ла-мон го / я-ти маъ-ни / сў-зу-нга,
 - v - - / v v - - / v v -
 Фоилотун / фаилотун / фаилун
 Го-я-таш ай / ла-га-мен таҳ / син лафз.
 - v - - / v v - - / - ~
 Фоилотун / фаилотун / фаълон

1-мисра: рамали мусаддаси солими махбуни мактуъ

2-, 4-, 6-мисралар: рамали мусаддаси солими махбуни мактуъи мусаббағ

3-мисра: рамали мусаддаси солими махбуни максур

5-мисра: рамали мусаддаси солими махбуни маҳзуф

Мазкур вазнда туркий адабиёт намуналаридан Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” достони ёзилган. Шоир бу вазнининг имконини янада кенгайтирди: ҳашвда келадиган махбун (фаилотун v v - -) рукни ўрнида унинг биринчи ва иккинчи қисқа ҳижо-ларини бир чўзиқ ҳижога алмаштириб, мушаъас (мафъувлун - - -) рукнини ҳам қўллади.

Масалан асардан олинган

Сан агар ваҳм қилурсан хондин,
 Кеча олмассан бу ўғлондин

Бийтининг иккинчи мисраси рамали мусаддаси махбуни мушаъаси мактуъ ўлчовида ёзилган:

Ке-ча ол-мас / сан бу ўғ / лон-дин
v v - - / - - - / - -
Фаилотун / мафъувлун / фаълун
Махбун мушаъас мактуъ

Достонда садр ва ибтидода келадиган махбун (*фаилотун v v - -*) рукнини ҳам мушаъас (*мафъувлун - - -*) билан алмаштириш ҳолати учрайди.

*Чун ҳукм айлади хони аъзам,
Хоникахон қўлига олди қалам*

Бийтининг 1-мисраси рамали мусаддаси мушаъаси махбуни мактуъ ёзилган:

Чун ҳук-м+ ай / ла-ди хо-ни / аъ-зам
- - - / v v - - / - -
Мафъувлун / фаилотун / фаълун
Мушаъас махбун мактуъ

Рамал баҳрининг саккиз рукли вазилари

1. Рамали мусаммани маҳзуф (мақсур). Бу вазн қўлланиш даражасига кўра туркий шеърятдаги энг фаол ўлчов ҳисобланади. Аксирят мумтоз шоирлар шеърятининг асосини айнан шу вазн ташкил этади. Навоий “Мезонул-авзон”да туркий улус орасида машҳур бўлган кўшиқлар хусусида тўхталар экан, арғуштак усулидаги суруд, арузворий ва туркий деб аталадиган кўшиқларнинг рамали мусаммани маҳзуф ва рамали мусаммани мақсур баҳрларида бўлишини таъкидлайди. У, айниқса, мажлисларда куйланадиган “туркий” кўшиғининг бениҳоя ёқимли ва таъсирли эканлигини, унинг ижрочилари “туркигўй” номи билан элга танилиб, султонлар назарига тушганлигини таъкидлайди. Шунингдек, Навоий Ҳусайн Бойқаро ўз девонини фақат шу ўлчовда ёзилган шеърлардан тuzганини айтади. А.Ҳожиаҳмедов берган маълумотга кўра, Навоий газалларининг 55 фоизини шу ўлчовда ёзилган шеърлар ташкил этади.

Мисоллар:

Рамали мусаммани маҳзуф

Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлагай.

(А.Навоий)

Ким-ки бир кўнг / ли бу-зуғ-нинг / хо-ти рин шо / д+айлагай,
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -
Он-ча бор-ким, / Каъ-ба вай-рон / бўл-са о-бо / д+айлагай.
- v - - / - v - - / - v - - / - v - -
Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилун
Солим солим солим маҳзуф

Рамали мусаммани мақсур.

Ҳар неча элдин кўнгулда айласам пинҳон бу дард,
Ашки олу чехраи зардим этар ифшоийи роз. (Фурқат)

Ҳар не-ча эл /дин кў-нгул-да / ай-ла-сам пин / хон бу дард,
- v - - / - v - - / - v - - / - v ~
Аш-ки о-лу / чех-ра-и зар / дим э-тар иф /шо-ийи роз.
- v - - / - v - - / - v - - / - v ~
Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилон
Солим солим солим мақсур

2. Рамал бахрининг мусамман вазнларидан куйидагилар ўзаро вариантдош ҳисобланиб, уларни бир асар таркибида қўллаш мумкин:

1. фоилотун / фаилотун / фаилотун / фаилун
- v - - / v v - - / v v - - / v v -
Солим маҳбун маҳбун маҳбуни маҳзуф

Рамали мусаммани солими маҳбуни маҳзуф

2. фоилотун / фаилотун / фаилотун / фаилон
- v - - / v v - - / v v - - / v v ~
Солим маҳбун маҳбун маҳбуни мақсур

Рамали мусаммани солими маҳбуни мақсур

3. фоилотун / фаилотун / фаилотун / фаълун
- v - - / v v - - / v v - - / - -
Солим маҳбун маҳбун мақтуъ

Рамали мусаммани солими махбуни мақтуъ
4. *фоилотун / фаилотун / фаилотун / фаълон*

- v - - / v v - - / v v - - / - ~

Солим махбун махбун мақтуъи мусаббаг
Рамали мусаммани солими махбуни мақтуъи мусаббаг

Ушбу вазнинг мусаддас кўринишида бўлгани каби мусамман шаклида ҳам бош рукн – садр ва ибтидода *фоилотун (солим)* ўрнига айрим ҳолларда *фаилотун (махбун)* келиши мумкин.

Мисоллар:

*Мени шайдо қиладургон бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Хору расво қиладургон бу кўнгулдур, бу кўнгул. (Лутфий)*

Ме-ни шай-до / қи-ла-дур-гон / бу кў-нгул-дур, / бу кў-нгул,
- v - - / v v - - / v v - - / v v -
Хо-ру рас-во / қи-ла-дур-гон / бу кў-нгул-дур, / бу кў-нгул.
- v - - / v v - - / v v - - / v v -
Фоилотун / фаилотун / фаилотун / фаилун
Солим махбун махбун махбуни маҳзуф

Рамали мусаммани солими махбуни маҳзуф.

*Тушуб ул сарву саман барқ дамидин айру,
Богнинг кунжида савсан тили хомуш ҳануз. (Нодира)*

Ту-шу-б+ул сар / ву саман бар / қ да-ми-дин / ай-ру,
- v - - / v v - - / v v - - / - -
Фоилотун / фаилотун / фаилотун / фаълун
Бо-ғ-нинг кун / жи-да сав-сан / ти-ли хо-му / ш ҳа-нuz.
- v - - / v v - - / v v - - / v v ~
Фоилотун / фаилотун / фаилотун / фаилон
Солим махбун махбун махбуни мақсур

1-мисра вазни – рамали мусаммани солими махбуни мақтуъ

2-мисра вазни – рамали мусаммани солими махбуни мақсур

Мақсур вазнда лирик ғазаллар билан бир қаторда ўткир ижтимоий-танқидий руҳдаги сатирик шеърлар ҳам яратилган. Жум-

ладан, Махмурнинг “Хапалак” ҳажвий ғазали, Турдиннинг “Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорлари ҳақида” мухаммаси шу ўлчовда ёзилган.

3. Рамали мусаммани машкул. Бу вазн ўзбек шеърлятида кўп қўлланган бўлиб, унга биринчилардан бўлиб Лутфий мурожат этган. Навоий, Машраб, Огаҳий, Фурқат каби шоирлар ижодида учрайди.

*Кечалар эмас фалакни ёруғ айлаган ситора,
Чиқар оҳим оташидан бўлиниб неча шарора.* (Фурқат)

Ке-ча-лар э/ мас фа-лак-ни / ё-руғ+ай-ла / ган си-то-ра,
v v - v/ - v - - /v v - v / - v - -
Чи-қа р+ о-ҳи / м+ о-та-ши-дан/ бў-ли-ниб не / ча ша-ро-ра
v v - v/ - v - - /v v - v/ - v - -
фаилоту / фоилотун / фаилоту / фоилотун

Музореъ баҳри вазнлари

Музореъ (луғавий маъноси “ўхшаш” бўлиб, ҳазаж баҳрига яқинлигидан шундай ном олган) баҳри тузилишига кўра икки аслий рукн асосидаги (мухталифул-аркон) баҳрлар сирасига кириб у мафойилун ва фоилотун асллари асосида (мафойилун+фоилотун) ҳосил бўлади. Ўзбек шеърлятида музореъ баҳри солим шаклда қўлланмаган. Лирик шоирларимиз унинг қуйидаги саккиз рукнли кўринишларидан унумли фойдаланганлар:

1. Музореъи мусаммани ахраб

*Эл ичра ишқ доғин ифшо қилиб бўлурму?
Монанди лола ўзни расво қилиб бўлурму?* (Фурқат)

Эл ич-ра / иш-қ до-ғин / иф-шо қи / либ бў-лур-му?
- - v / - v - - / - - v / - v - -
Мо-нан-ди / ло-ла ўз-ни / рас-во қи / либ бў-лур-му?
- - v / - v - - / - - v / - v - -
мафъувлу / фоилотун / мафъувлу / фоилотун
ахраб солим ахраб солим

Тиктесдан кўриниб турибдики, ушбу вазнда 1- ва 3-руқнларда мафойилун аслининг ахраб тармоғи, 2- ва 4-руқнларда фоилотун асли солим кўринишда иштирок этади. Сўнгги руқнлар, яъни аруз тармоғида фоилотун ўрнига фоийейён – фоилотун аслининг мусаб- ба тармоғи келиши мумкин. Бу ҳолда музореъи мусаммани ахра- б тармоғи мусаббағ деб номланадиган вариантдош вазн юзага келади.

*Чилтан шаробин ичмай, бош ўйнамай чу Мансур,
Дор узра деб аналҳақ гавго қилиб бўлурму?*

Шунинг биринчи мисраси ўта чўзиқ бўғин билан якунланган:

Чил-тан ша / ро-би н+ич-май, / бош ўй-на / май чу Ман-сур
- - v / - v - - / - - v / - v - ~
мафъувлу / фоилотун / мафъувлу / фоилотун
ахраб солим ахраб мусаббағ

2. Музореъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (мақсур).

*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим. (Бобур)*

Жо-ним-ди / н+ўз га ёри / ва-фо до-р / топ-ма-дим,
- - v / - v - v / v - - v / - v -
Кўнг-лум-ди / н+ўз-га маҳ / ра-ми ас-ро-р / топ-ма-дим
- - v / - v - v / v - - v / - v -
Мафъувлу / фоилоту / мафоййлу / фоилун
Ахраб макфуф макфуф маҳзуф

1-руқнда мафоййлу аслининг ахраб фуруъси, 3-руқнда макфуф фуруъси, 2-руқнда фоилотун аслининг макфуф фуруъси, 4-руқнда маҳзуф фуруъси келган. Демак, бу вазн фақат тармоқ руқнлардан тиниқил топган. Уларнинг қайси асдан ҳосил бўлиши ва тартиби қуйида схематик тарзда акс этган:

Мафоййлу / фоилотун / мафоййлу / фоилотун
↓ ↓ ↓ ↓
Мафъувлу / фоилоту / мафоййлу / фоилун

Ахраб макфуф макфуф маҳзуф

Сўнги рукнларда фоилун(маҳзуф) ўрнида фоилон (мақсур)
келиши мумкин:

*Ҳар одамики давлату ҳимматга топти даст,
Йўқтур анга хазинаи Қорунга эҳтиёж. (Огаҳий)*

Ҳар о-да / ми-ки дав-ла /ту ҳим-мат-ға / топ-ти даст,
- - v / - v - v / v - - v / - v ~
Йўқ-тур а /нга ха-зи-на /и Қо-рун-ға / эҳ-ти - ёж.
- - v / - v - v / v - - v / - v ~
Мафъувлу / фоилоту / мафойилу / фоилон
Ахраб макфуф макфуф мақсур

Музореъ баҳрининг мазкур вазнлари ўйноқи ва ёқимли оҳангга
эга бўлиб, Атоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий, Навоий, Бобур,
Фурқат каби шоирлар ижодида, айниқса кўп қўлланган.

Назорат саволлари:

1. Фоилотун аслининг қандай фуруълари бор?
2. Рамал баҳрининг туркий шеърятда фаол қўлланган ўлчовлари қайсилар?
3. Қайси мумтоз лирик жанрнинг жанр хусусияти рамал баҳри билан боғлиқ?
4. Рамал баҳрининг қайси ўлчовлари бир асар таркибида қўллани мумкин бўлган вариантдош вазнлар саналади?
5. Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” достони вазнини айтинг
6. Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” достони қайси ўлчовда ёзилган?
7. Музореъ баҳрининг қандай ҳосил бўлишини тушунтиринг.

7-мавзу: Ражаз, хафиф, мужтасс бахрлари.

Режа:

1. Мустафъилун аслининг зиҳоф ва фуруълари.
2. Ражаз баҳри вазнлари.
3. Мужтасс баҳри.
4. Хафиф баҳри.

Таянч тушунчалар: махбун, матвий, музол, махбуни музол, ражаз баҳрининг мураббаъ ва мусамман кўринишлари, мужтасс ва хафиф баҳрининг туркий шеъриядаги истифодаси.

Мустафъилун аслининг туркий шеърияда қўлланадиган зиҳоф ва фуруълари куйидагилардир:

№	Зиҳофлар	Фуруъ	Номланиши	Қўлланиш ўрни
1.	Хабн	мафоилун v - v -	махбун	Барча рукнларда
2.	Тайй	муфтаилун - v v -	матвий	садр, ибтидо, хашвда (охирги- дан бошқа бар- ча рукнларда)
3.	Изола	мустафъилон - - v ~	музол	аруз ва зарбда (охирги рукнларда)
4.	Хабн, изола	мафоилон v - v ~	махбуни музол	

Мустафъилун асли асосида ражаз баҳри ҳосил бўлади. Шунингдек унинг ўзи ва тармоқлари бошқа рукнлар билан бириккан ҳолда мужтасс, хафиф, саръ, мунсарех баҳрларини юзага келтиришда иштирок этади.

Ражаз баҳри вазнлари

Ўзбек шеъриятида ражаз (луғавий маъноси: “тезлик, изтироб”) баҳрининг мураббаъ ва мусамман кўринишидаги вазнлари қўл-
линиб келинган бўлиб, улар куйидагилар:

1. Ражази мураббаъи солим (музол). Ушбу вазнда саёҳатнома жанридаги асарлар ёзилган. Муқимий, Тажаллийнинг “Саёҳатнома-
милар”и шу ўлчовда яратилган. Завқийнинг “Обид мингбоши ҳаж-
ми” асари ҳам ражази мураббаъи солим вазнида ёзилган. Мисол:

Фарёдким, гардуни дун
 Айлар юрак-бағримни хун.
 Кўрдики бир аҳли фунун
 Чарх анга кажрафтор экан. (Муқимий)

Фар-ё-д-ким,	/ гар-ду-ни дун
- - v -	/ - - v ~
Ай-лар ю-рак	/ бағ-рим-ни хун.
- - v -	/ - - v ~
Кўр-ди-ки бир	/ аҳ-ли фу-нун
- - v -	/ - - v ~
мустафъилун	/ мустафъилон
солим	музол
Чар х+ а-нга каж	/ раф-тор+э-кан.
- - v -	/ - - v -
мустафъилун	/ мустафъилун
солим	солим

1-, 2-, 3-мисралар вазни - ражази мураббаъи музол
 4-мисра вазни - ражази мураббаъи солим

2.Ражази мусаммани солим (музол)
 Ражази мусаммани солимга мисол:

*Мушкин қошининг ҳайъати ул чаими жаллод устина,
 Қатлим учун нас келтирур нун элтибон сод устина. (Огаҳий)*

Муш-кин қо-ши / нинг ҳайъ-а-ти / ул чаш-ми жал /лод+ус-ти-на,
- - v - / - - v - / - - v - / - - v -
Қат-лим у-чун /нас кел-ти-рур / нун+ эл-ти-бон / сод+ус-ти-на.
- - v - / - - v - / - - v - / - - v -
Мустафъилун / мустафъилун / мустафъилун / мустафъилун
Солим солим солим солим

Охирги рукнда мустафъилуннинг мустафъилон – музол тармоғи билан алмашилиб қўлланишидан ражази мусаммани музол вазни юзага келади:

*Гар истар эрсанг, эй кўнгул, қилмоқ сани масрур ганж,
Тутгил қаноат кунжсиниким, ул эрур мавфуру ганж. (Огаҳий)*

Гар ис-та-р+эр /санг, эй кў-нгул, / қил-моқ са-ни / мас-ру-р ганж,
- v - / - - v - / - - v - / - - v ~

Тут-гил қа-но / ат кун-жи-ни / ким, ул э-рур / мав-фу-р ганж.
- v - / - - v - / - - v - / - - v ~

Мустафъилун / мустафъилун / мустафъилун / мустафъилон
Солим солим солим музол

3. Ражази мусаммани матвийи махбун (махбуни музол). Бу вазн мумтоз шеърятимиз истеъмолидаги севимли ўлчовлардан бўлиб, қимли ва ўйноқи оҳангга эга.

*Кел, сенга, эй шаҳи жаҳон, мамлақати жаҳон фидо,
Дийдаларимга қўй қадам, ҳар қадаминга жон фидо (Нодира)*

Кел, са-нга, эй / ша-ҳи жа-ҳон, / мам-ла-қа-ти / жа-ҳон фи-до,
- v v - / v - v - / - v v - / v - v -

Дий-да-ла-рим / га қўй қадам, / ҳар қа-да-минг / га жон фи-до
- v v - / v - v - / - v v - / v - v -

Муфтаилун / мафоилун / муфтаилун / мафоилун
Матвий махбун матвий махбун

*Шукрки, айш базмидин еткурубон навид ийд,
Аҳли жаҳонни айлади маст майи умид ийд. (Огаҳий)*

Шук-р-ки, ай / ш баз-ми-дин / ет-ку-ру-бон / на-ви-д ийд,
- v v - / v - v - / - v v - / v - v ~

Аҳ-ли жа-ҳон / ни ай-ла-ди / мас-т ма-йи / у-ми-д ийд.
- v v - / v - v - / - v v - / v - v ~

Муфтаилун / мафоилун / муфтаилун / мафоилон
Матвий махбун матвий махбуни музол

Мужтасс баҳри

Мужтасс (луғавий маъноси: “томиридан узилган”) баҳри мустафъилун ва фоилотун аслларининг бирикувидан (мустафъилун + фоилотун) ҳосил бўлади. Ўзбек шеърятида у саккиз рукнли кўринишидагина қўллаб келинган.

1. Мужтасси мусаммани махбун. Бу вазн шеърятимизда жуда кам қўлланган бўлиб, унинг 1- ва 3-рукнларида мустафъилун аслининг махбун тармоғи, 2- ва 4-рукнларида эса фоилотун аслининг махбун тармоғи келади. Асосан, Навоий шеърятида учрайди. Мисол:

*Яна бало чоқинин ишқ телба жонима урди,
Фано қуюни етибон кулимни кўкка совурди. (А. Навоий)*

Я-на ба-ло / чо-қи-нин иш / қ тел-ба жо / ни-ма ур-ди,
v - v - / v v - - / v - v - / v v - -
Фа-но ку-ю / ни е-ти-бон / ку-лим-ни кўк / ка со-вур-ди,
v - v - / v v - - / v - v - / v v - -
мафоилун / файлотун / мафоилун / файлотун
махбун махбун махбун махбун

2. Мужтасс баҳрининг қуйидаги вазнлари ўзаро вариантдош ҳисобланиб, уларни бир асар таркибида қўллаш мумкин:

1. v - v - / v v - - / v - v - / v v - -
мафоилун / файлотун / мафоилун / файлун
махбун махбун махбун махбуни маҳзуф

Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф

2. v - v - / v v - - / v - v - / v v ~
мафоилун / файлотун / мафоилун / файлон
махбун махбун махбун махбуни
мақсур

Мужтасси мусаммани махбуни мақсур

3. v - v - / v v - - / v - v - / - -
мафоилун / файлотун / мафоилун / фаълун
махбун махбун махбун мақтуъ

Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъ

4. v - v - / v v - - / v - v - / - ~
мафоилун / файлотун / мафоилун / фаълон
махбун махбун махбун мақтуъи
мусаббағ

Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъи мусаббағ

Туркий шеърятда мужтасс баҳри асосан юқоридаги куришшларда кўлланган.

1. *Агар қошимда ўшал гулўзор бўлса эди,
Ғаме йўқ эрди, ғамим гар ҳазор бўлса эди. (Сақкокий)*

А-гар қо-шим /да ў-шал гул /у-зо-р бўл /са э-ди,
v - v - /v v - - /v - v - /v v -
Ға-ме йўқ+эр /ди, ға-мим гар /ҳа-зо-р бўл /са э-ди.
v - v - /v v - - /v - v - /v v -
мафоилун /файлотун /мафоилун /файлун
махбун махбун махбун махбуни маҳзуф
Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф

2. *Риёву ҳирсу тамаъ савтидур таронаи шайх,
Эшитмаким, ҳама афсун эрур фасонаи шайх. (Нодира)*
Ри-ё-ву ҳир /су та-маъ сав /ти-дур та-ро /на-и шайх,
v - v - /v v - - /v - v - /v v ~
Э-шит-ма-ким, /ҳа-ма аф-сун /э-рур фа-со /на-и шайх.
v - v - /v v - - /v - v - /v v ~
мафоилун /файлотун /мафоилун /файлон
махбун махбун махбун махбуни мақсур
Мужтасси мусаммани махбуни мақсур

3. *Қаро кўзум, келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил. (Навоий)*

Қа-ро кў-зум /ке-лу мар-дум /ли-ғ+эм-ди фан /қил-ғил,
v - v - /v v - - /v - v - / - -
Кў-зум қа-ро /си-да мар-дум /ки-би ва-тан /қил-ғил.
v - v - /v v - - /v - v - / - -
мафоилун /файлотун /мафоилун /фаълун
махбун махбун махбун мақтуъ
Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъ

4. *Хатинг била юзунгу кокулунг сенинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсуман, бири райҳон. (Бобур)*

Ха-тинг би-ла / ю-зу-нгу ко / ку-лунг се-нинг / эй жон,
 v - v - / v v - - / v - v - / - ~
 Би-ри би-наф / ша, би-ри ё / су-ман, би-ри / рай-хон.
 v - v - / v v - - / v - v - / - ~
 мафоилун / файлотун / мафоилун / фаълон
 махбун махбун махбун мақтуъи мусаббаъ
 Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъи мусаббаъ

Хафиф баҳри

Хафиф (луғавий маъноси: “енгил”) баҳри ҳам мужтасс баҳри каби мустафъилун ва фоилотун асллари асосида ҳосил бўлади, бироқ унда мазкур асллар фоилотун+мустафъилун тартибиде бирикади. Туркий шеърятда мужтасс баҳри мусамман шаклида кўлланган бўлса, хафиф баҳри мусаддас кўринишидагина учрайди. Хафиф баҳрининг ўзбек шеърятда ишлатилган тўрт вазни ўзаро вариантдош ҳисобланиб, қуйидагилардир:

1. фоилотун / мафоилун / файлун
 - v - - / v - v - / v v -
 солим махбун махбуни маҳзуф
 Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф
2. фоилотун / мафоилун / файлон
 - v - - / v - v - / v v ~
 солим махбун махбуни мақсур
 Хафифи мусаддаси солими махбуни мақсур
3. фоилотун / мафоилун / фаълун
 - v - - / v - v - / - - -
 солим махбун махбуни мақтуъ
 Хафифи мусаддаси солими махбуни мақтуъ
4. фоилотун / мафоилун / фаълон
 - v - - / v - v - / - ~
 солим махбун махбуни мақтуъи мусаббаъ
 Хафифи мусаддаси солими махбуни мақтуъи мусаббаъ

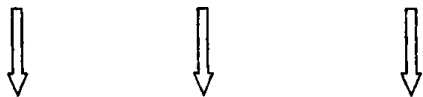
Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (махбуни мақсур, мақтуъ, мақтуъи мусаббаъ) вазнидаги каби хафиф баҳрида ҳам садр ва ибтидода *фоилотун (солим)* ўрнига айрим ҳолларда *файлотун*

(махбун) келиши ҳам мумкин. Унда қуйидаги кўриниш юзага келиди:

1. файлотун / мафоилун / файлун
 $v v - - / v - v - / v v -$
 махбун махбун махбуни маҳзуф
 Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф
2. файлотун / мафоилун / файлон
 $v v - - / v - v - / v v \sim$
 махбун махбун махбуни мақсур
 Хафифи мусаддаси махбуни мақсур
3. файлотун / мафоилун / фаълун
 $v v - - / v - v - / - -$
 махбун махбун махбуни мақтуъ
 Хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ
4. файлотун / мафоилун / фаълон
 $v v - - / v - v - / - \sim$
 махбун махбун мақтуъи мусаббағ
 Хафифи мусаддаси махбуни мақтуъи мусаббағ

Юқоридаги вазнлардан исталган иккитаси бир байт таркибида ҳам келиши мумкин. Қуйида хафиф баҳрига хос вазнларнинг ҳосил бўлиш тарзи кўрсатилган:

Фоилотун / мустафъилун / фоилотун

Фоилотун / мафоилун / файлун
 $- v - - / v - v - / v v -$
 (файлотун) (файлон)
 $v v - -$ $v v \sim$
 (фаълун)
 $- -$
 (фаълон)
 $- \sim$

Мисоллар:

1. Пистадек оззинга шакар дедилар,
 Гайб сирин не мухтасар дедилар. (Лутфий)

Пис-та-дек оғ / зи-нга ша-кар / де-ди-лар,
 - v - - / v - v - / v v -
 Ғай-б сир-рин / не мух-та-сар / де-ди-лар.
 - v - - / v - v - / v v -
 фоилотун / мафоилун / файлуи
 солим махбун махбуни маҳзуф
 Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф

2. *Солди бошимга то замона фироқ,
 Манга ғам кунжин этти хона фироқ. (Огаҳий)*

Сол-ди бо-шим / ға то за-мо / на фи-роқ,
 - v - - / v - v - / v v ~
 фоилотун / мафоилун / файлон
 солим махбун махбуни мақсур
 Ма-нга ғам кун / жи-н+эт-ти хо / на фи-роқ
 v v - - / v - v - / v v ~
 файлотун / мафоилун / файлон
 махбун махбун махбуни мақсур

1-мисра вазни – хафифи мусаддаси солими махбуни мақсур

2-мисра вазни – хафифи мусаддаси махбуни мақсур

3. *Кимки ўзлук иморатин бузди,
 Бўлди нақди фано анинг музди. (Навоий)*

Ким-ки ўз-лук / и-мо-ра-тин / буз-ди,
 - v - - / v̇ - v - / - -
 Бўл-ди нақ-ди / фа-но а-нинг / муз-ди
 - v - - / v - v - / - -
 фоилотун / мафоилун / фаълун
 солим махбун махбуни мақтуъ

Хафифи мусаддаси солими махбуни мақтуъ

4. *Билгасен, эй хўжаста пай фарзанд,
 Жигарим бирла жонима пайванд. (Бобур)*

Бил-га-сен, эй / хў-жас-та пай / фар-занд,
 - v - - / v - v - / - ~
 фоилотун / мафоилун / фаълон
 солим махбун мақтуъи мусаббағ
 Жи-га-рим бир / ла жо-ни-ма / пай-ванд
 v v - - / v - v - / - ~
 фаилотун / мафоилун / фаълон
 махбун махбун мақтуъи мусаббағ

1-мисра вазни - хафифи мусаддаси солими мақтуъи мусаббағ

2-мисра вазни - хафифи мусаддаси мақтуъи мусаббағ

Шарқ шеърлятида хафиф баҳридан ғазал, фард, янада кўпроқ қиғъа жанри намуналарини яратишда фойдаланилган. Шунингдек, ушбу вазнда Низомий, Дехлавий, Навоий “Хамса” ларининг Баҳром мавзусидаги дostonлари, жумладан, “Сабъаи сайёр” дostonи ҳамда Жомийнинг “Силсилатуз-заҳаб” дostonи ёзилган. Бобурнинг фикҳ мавзусидаги “Мубаййин” асари, Муқимий “Тўй” қиссияси ҳам шу ўлчов асосида яратилган.

Назорат саволлари:

1. Махбун тармоғи яна қайси аслнинг фуруъси сифатида келади?
2. Ражази мураббаъи солим (музол) баҳрида қандай асарлар ёзилган?
3. “Мужтасс” ва “хафиф” сўзлари қандай маънони билдиради?
4. Мужтасс ва хафиф баҳрларининг умумий ва фарқли жиҳатлари нимада?
5. Шарқ шеърлятида хафиф баҳридан кўпроқ қайси лирик жанри намуналарини яратишда фойдаланилган?
6. “Хамса” ларнинг Баҳром мавзусидаги дostonлари қайси вазнда ёзилган?

8-мавзу: Сареъ, мунсарех, мутақориб, мутадорик, комил баҳрлари.

Режа:

1. Мафъувлоту аслининг зиҳоф ва фуруълари. Сареъ ва мунсарех баҳрлари.

2. Фаувлун аслининг зиҳоф ва фуруълари. Мутақориб баҳри вазнлари.

3. Мутадорик ва комил баҳри.

Таянч тушунчалар: мафъувлоту аслининг ўзига хос жиҳати, матвийи макшуф, матвийи мавқуф, сареъ ва мунсарех баҳрларнинг туркий шеъриятда қўлланадиган вазнлари, фаувлун асли фуруълари: мусаббағ, маҳзуф, мақсур, аслам, асрам, мақбуз, мутақориб баҳри вазнлари, мутатаввал ўлчовлар, комили мусаммани солим, мутадорики мусаммани мақтуъ.

Аруздаги саккиз асл орасида фақат мафъувлоту рукнигина солим ёки тармоқ рукнлар кўринишида мустақил равишда вазн ҳосил қила олмайди. Унинг фуруълари мустафъилун аслининг фуруълари билан бириккан ҳолда сареъ, мунсарех ва муқтазаб баҳрларини ҳосил этишда иштирок этади. Булардан муқтазаб баҳри араб шеъриятига махсусдир. Биз мустафъилун аслидан юзага келадиган тармоқ рукнлар билан танишиб ўтдик. Навоий “Мезонулавзон”да мафъувлоту аслининг 9 зиҳофи ва 14 фуруъсини кўрсатиб ўтган. Бироқ ўзбек шеъриятида улардан асосан қуйидагилари қўлланилган:

№	Зиҳофлар	Фуруъ	Номланиши	Қўлланиш ўрни
1	Тайй, кашф	Фоилун - v -	матвийи макшуф	1-ҳашвда, аруз ва зарбда (охирги рукнда)
2	Тайй, вақф	Фоилон - v -	матвийи мавқуф	аруз ва зарбда (охирги рукнларда)

Сареъ баҳри

Сареъ (луғавий маъноси “тез”) баҳрини ҳосил қилишда мустафъилун ва мафъувлоту асллари қуйидагича бирикади:

мустафъилун + мустафъилун + мафъувлоту

Сареъ баҳрининг туркий шеъриятда қўлланадиган шакли **тубай-**дагича ҳосил бўлади:

мустафъилун / мустафъилун / мафъувлоту

↓ ↓ ↓

муфтаилун / муфтаилун / фоилун

- v v - / - v v - / - v -

(фоилон)

- v ~

Мазкур ўлчов сареъи мусаддаси матвийи макшуф (матвийи мавкуф) деб номланади. Мисоллар:

1. *Ўзни кўнгул айш ила тутмоқ керак,
Бизни унутқонни унутмоқ керак. (Бобур)*

Ўз-ни кў-нгул / ай-ш+ила тут / моқ ке-рак,

- v v - / - v v - / - v -

Биз-ни у-нут / қон-ни у-нут / моқ ке-рак

- v v - / - v v - / - v -

муфтаилун / муфтаилун / фоилун

матвий матвий матвийи макшуф

Сареъи мусаддаси матвийи макшуф

2. *Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки биров берса ганж. (Навоий)*

Бир ди-ра- м+ол / моқ че-ки-бон / дас-т ранж,

- v v - / - v v - / - v ~

Ях-ши-ро-қ+ан / дин-ки би-ров / бер-са ганж

- v v - / - v v - / - v ~

муфтаилун / муфтаилун / фоилон

матвий матвий матвийи мавкуф

Сареъи мусаддаси матвийи мавкуф

Кўпгина иждокорлар сареъи мусаддаси матвийи макшуф (матвийи мавкуф) баҳрининг имкониятларини ғазал жанрида синаб кўрган бўлсалар-да, бу вазнда кўпроқ лиро-эпик асарлар яратилган.

“Хамса”ларнинг фалсафий-ахлоқий характердаги муқаддимавий дostonлари – Низомийнинг “Махзану-л-асрор”и ва унинг эркин таржимаси бўлган Қутб Хоразмийнинг “Гулшану-л-асрор” дostonи, Хисрав Дехлавийнинг “Матлаъу-л-анвор”, Жомийнинг “Тухфату-л-аҳрор”, Навоий “Ҳайрату-л-аброр” дostonлари, шунингдек номаълум муаллифнинг “Юсуф ва Зулайҳо”, Нишотийнинг “Хусну Дил” дostonлари, Гулханий “Зарбулмасал”идаги “Маймун билан Нажжор”, “Туя билан Бўталoқ” шеърӣ масаллари, Муқимийнинг “Танобчилар” ҳажвияси каби асарлар сареъи мусаддаси матвийи макшуф (матвийи мавқуф) вазнида яратилган.

Навоий ўзининг “Ҳайрату-л-аброр” дostonида ушбу ўлчовнинг имкониятларидан унумли фойдаланиб, айрим мисраларда мустафъилун аслининг тайӣ тармоғи бўлган муфтаилун –ўрнига унинг мафъувлун – мақтуъ тармоғини қўллаган. Бунда у арузда икки қисқа ҳижонинг бир чўзиқ ҳижо билан алмашиниб келиши мумкинлигини эътиборга олган. А.Ҳожиаҳмедов Навоий томонидан сареъ баҳрининг бу тарзда қўлланишини аруз илмидаги икитиро деб баҳолайди.¹ Масалан, дostonдаги

*Ошиқлар кўнгли уйидек йиқуғ,
Тирлари ҳар тарафидин чиқуғ*

байтининг 1-мисраси куйидаги ўлчовга эга:

О-шиқ-лар / кўн-ли у-йи / дек йи-қуғ,

- - - / - v v - / - v -

мафъувлун / муфтаилун / фоилун

мақтуъ матвий матвийи макшуф

Вазн номи: сареъи мусаддаси мақтуъи матвийи мавқуф

Мунсарех баҳри

Мунсарех (луғавий маъноси “осон”)баҳри ҳам сареъ баҳри каби мустафъилун ва мафъувлоту асллари асосида ҳосил бўлади. Лекин сареъ баҳрида аввал икки марта мустафъилун, кейин бир марта мафъувлоту келса, мунсарех баҳрида бу асллар навбатма-навбат такрорланади (мустафъилун+мафъувлоту). Туркий шеърӣятда мунсарех баҳри асосан мусамман кўринишда қўлланади:

¹ Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. Тошкент: Фан, 2006. Б.209

мустафъилун / мафъувлоту / мустафъилун / мафъувлоту

муфтаилун / фоилун / муфтаилун / фоилун

- v v - / - v - / - v v - / - v -

(фоилон)

- v ~

Мазкур ўлчов мунсарехи мусаммани матвийи макшуф (мавкуф) деб номланади.

Мисоллар:

1. Қайси чаманзорни лолаву гулнорисан?

Сўйла манга, эй санам, кимни севар ёрисан?

(Комил Хоразмий)

Қай-си ча-ман / зо-р-ни / ло-ла-ву гул / но-ри-сан

- v v - / - v - / - v v - / - v -

Сўй-ла ма-нга, / эй са-нам, / ким-ни се-вар / ё-ри-сан

- v v - / - v - / - v v - / - v -

муфтаилун / фоилун / муфтаилун / фоилун

матвий

матвийи

матвий

матвийи

макшуф

макшуф

Мунсарехи мусаммани матвийи макшуф

2. Бода мени айламиш зуҳду риёдин халос,

Зуҳду риё йўқки, минг ранжу анодин халос. (Навоий)

Бо-да ме-ни / ай-ла-миш / зуҳ-ду ри-ё / дин ха-лос,

- v v - / - v - / - v v - / - v ~

Зуҳ-ду ри-ё / йўқ-ки, минг / ран-жу а-но / дин ха-лос

- v v - / - v - / - v v - / - v ~

муфтаилун / фоилун / муфтаилун / фоилон

матвий

матвийи

матвий

матвийи

макшуф

мавкуф

Мунсарехи мусаммани матвийи мавкуф

Бу вазн жуда жозибали, ўйноқи оҳангга эга бўлганлиги сабабли ўтмишда халқ орасида ҳам кенг тарқалган. Навоий “Мезонулавзон”да шу ўлчовдаги кўшиқнинг туркий улус орасида “чинга” деб аталиши ва қиз узатиш маросимида куйланиши, унинг радифи ўрнида “ёр-ёр” лафзи такрорланиб, бағоят таъсирли эканлиги хусусида маълумот берган.¹ Бобур эса “Мухтасар”да айна кўшиқни “ўланг” номи билан тилга олган: “Атрок орасида бир суруд борким, “ўланг” дерлар, аксар тўйларда айтурлар. Бу вазн анга махсусдур. Аввал сурудга тақсим қилурда ҳар мисрадин сўнг “ёр-ёр” лафзин келтирурлар.

*Мунча жафо жонима чоғламадим, (ёр-ёр)
 Душман эмиш дўстлар, англамадим, (ёр-ёр)
 Найири аъзаммудур талъатингиз, (ёр-ёр)
 Хўллаи ҳавромудур хилъатингиз, (ёр-ёр).”²*

Мутақориб баҳри

Мутақориб (луғавий маъноси: “бир-бирига яқинлашувчи”) баҳри фаувлун асли асосида юзага келади. Фаувлун аслининг куйидаги зиҳоф ва фуруълари туркий шеърятда қўлланади:

№	Зиҳофлар	Фуруъ	Номланиши	Қўлланиш ўрни
1	Тасбиғ	Фаувлон v - ~	мусаббағ	аруз ва зарбда (охирги руқнларда)
2	Ҳазф	Фаул v -	маҳзуф	
3	Қаср	Фаувл v ~	мақсур	
4	Салм	Фаълун - -	аслам	Садр, ибтидо, кейинги ҳашвда (1-, 3-руқнларда)
5	Сарам	Фаълу - v	асрам	
6	Қабз	Фаувлу v - v	мақбуз	

Ўзбек мумтоз шоирлари ижодида мутақориб баҳри асосан мусамман кўринишида қўлланган.

I. Мутақориб мусаммани солим (мусаббағ). Бу вазн кам қўлланган бўлиб, асосан Навоий шеърятига хос. Мисол:

*Сочинг ранги анбармудур, мушки Чинму?
 Лабинг таъми шаккармудур, ангабинму? (Навоий)*

¹ Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том. Тошкент: Фан, 2000. Б. 93

² Бобур. Мухтасар, Тошкент: Фан, 1978. Б.172

Со-чинг ран / ги ан-бар / му-дур, муш / ки Чин-му?
 v - - / v - - / v - - / v - -
 Ла-бинг таъ / ми шак-кар / му-дур, ан / га-бин-му?
 v - - / v - - / v - - / v - -
 Фаувлун / фаувлун / фаувлун / фаувлун
 солим солим солим солим
 Мутақориби мусаммани солим

Агар охирги сўз ўта чўзиқ ҳижо билан тугаса, сўнгги рукн фаувлон бўлиб, вазн мутақориби мусаммани мусаббағ номини олади.

II. Мутақориби мусаммани маҳзуф(мақсур)

*Иродаттин ўлгай эдим бандаси,
 Агар топсам эрди бир озода шайх. (Навоий)*

И-ро-дат / ти-н+ўл-ғай / э-дим бан / да-си,
 v - - / v - - / v - - / v -
 фаувлун / фаувлун / фаувлун / фаул
 солим солим солим маҳзуф
 А-гар топ / са-м+эр-ди / би-р+о-зо / да шайх.
 v - - / v - - / v - - / v ~
 фаувлун / фаувлун / фаувлун / фаувл
 солим солим солим мақсур

1-мисра вазни - мутақориби мусаммани маҳзуф

2-мисра вазни - мутақориби мусаммани мақсур

Мазкур вазн ўзбек арузида қўлланган илк ўлчовлардан бўлиб, унда Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” дostonлари яратилган. Умуман олганда, бу вазн Шарқда ижтимоий-сиёсий бошқарув билан боғлиқ панднома насарлар ҳамда шоҳ-ҳукмдорлар ҳақидаги маснавийлар вазни саналган. Фирдавсий “Шоҳнома”си, “Хамса”ларнинг Искандар мавзусидаги дostonлари, жумладан, Навоийнинг “Садди Искандарий”-си, шунингдек, Фазлийнинг Амирийга бағишланган “Мажмуаи шоирон” шеърий тазкираси, Огаҳийнинг Ферузнинг тахтга ўтириши муносабати билан яратилган “Қасидаи насиҳат”и каби насарлар мутақориби мусаммани маҳзуф(мақсур) вазнида ёзилган.

III. Мутақориби мусаммани аслам

*Кўрсат жамолинг мастоналарга,
Ишқингда куйган девоналарга. (Машраб)*

Кўр-сат / жа-мо-линг / мас-то / на-лар-га,
- - / v - - / - - / v - -
Иш-қинг / да куй-ган / де-во / на-лар-га
- - / v - - / - - / v - -
Фаълун / фаувлун / фаълун / фаувлун
аслам / солим / аслам / солим

Мазкур вазн ёқимли ва шўх оҳангга эга бўлиб, Машраб, Ҳувайдо, Муқимий каби шоирлар унда халқона руҳдаги ажойиб газалларни яратганлар.

IV. Мутақориб мусаммани мақбузи аслам

*Қамар юзингдин бўлур мунаввар,
Шакар сўзингдин келур мукаррар. (Сайфи Саройи)*
Қа-мар ю / зинг-дин / бў-лур му / нав-вар,
v - v / - - / v - v / - -
Ша-кар сў / зинг-дин / ке-лур му / кар-рар.
v - v / - - / v - v / - -
Фаувлу / фаълун / фаувлу / фаълун
мақбуз / аслам / мақбуз / аслам

Мазкур вазн ҳам ўйноқи ва жозибали бўлишига қарамай, ўзбек мумтоз шеърлятида кам қўлланган.

Арузшуносликда агар байт саккиздан ортиқ рукндан ташкил топган бўлса, у “ мутатаввал” (“узун”, “чўзиқ”) деб номланади. Бундай байтлардан иборат шеър битиш ижодкордан катта маҳоратни талаб этади. Шу сабабли мутатаввал вазнлардан санъаткор шоирларгина муваффақият билан фойдалана билганлар. Ўзбек мумтоз шеърлятида қўлланган мутатаввал ўлчовлар асосан мутақориб ва мутадорик баҳрларига тегишлидир. Бу ўлчовларга Навоий, Огаҳий, Фурқат каби истеъдодли шоирлар мурожаат этганлар. Мисол:

16 рукнли мутақориб аслам (аслами мусаббағ)

*Ақлимни олди, ҳайратга солди бир турфа жонон, султони хўбон,
Ул бир табассум, айлаб такаллум, бўлди намоён чун моҳи тобон.
(Фурқат)*

Ак-лим / ни ол-ди, / хай-рат/га сол-ди / бир тур/фа жо-нон,/сул-то/ни хў-бон,
 - - / v - - / - - /v - - / - - /v - - /- - /v - - ~
 Ул бир /та-бассум, / ай-лаб /та-кал-лум,/бўл-ди / на-мо-ён /чун мо/ҳи то-бон
 - - / v - - / - - /v - - / - - /v - - /- - /v - - ~
 фаълун/ фаувлун / фаълун / фаувлун / фаълун / фаувлун / фаълун/ фаувлун,

Шеърятимизда 16 рукнли мутақориби мақбузи аслам (фаувлу/ фаълун фаувлу/фаълун фаувлу/фаълун фаувлу/фаълун) ўлчови ҳам учраб, унда ёзилган камсонли шеърлар Навоий ва Огаҳий каби забардаст лирик шоирлар ижодига хосдир.

Комил ва мутадорик баҳрлари

Комил (луғавий маъноси: “камолга етган”) баҳри мутафоилун асли асосида ҳосил бўлади. Ўзбек шеърлятида унинг фақат комили мусаммани солим кўринишигина қўлланган. Бу вазн Навоий, Увайсий, Огаҳий, Мунис, Муқимий, Завқий каби шоирлар ижодида учрайди. Мисол:

*Қаду оғзи ҳажрида дарду ғам етадур аламзада жонима,
 Етур, эй сабо, бу хабарни ул қади сарву гунча даҳонима. (Огаҳий)*

Қа-ду оғ-зи ҳаж / ри-да дар-ду ғам / е-та-дур а-лам / за-да жо-ни-ма,
 v v - v - / v v - v - / v v - v - / v v - v -
 Е-ту-р+эй са-бо / бу ха-бар-ни ул / қа-ди сар-ву гун/ча да-ҳо-ни-ма.
 v v - v - / v v - v - / v v - v - / v v - v -
 мутафоилун / мутафоилун / мутафоилун / мутафоилун

Комили мусаммани солим вазни таркибида қисқа бўғинлар кўп бўлганлиги сабабли унда ёзилган шеърлар тез, шитоб билан билан ўқилиб, ўйноқи оҳангни ҳосил қилади. Шоир Завқий ушбу вазннинг имкониятларини сатира жанрида ҳам синаб кўрган ижодкордир. Унинг “Илтимос”, “Таладинг баринг”каби ҳажвий шеърлари шу ўлчовда яратилган.

Мутадорик (луғавий маъноси: “бир-бирига уланувчи”) баҳри фоилун асли асосида юзага келиб, унинг қуйидаги тармоқ рукнлари шеърятимизда қўлланган:

№	Зихофлар	Фуруъ	Номланиши	Қўлланиш ўрни
1	Хабн	фаилун v v -	махбун	Барча рукнларда
2	Қагъ	фаълун - -	Мақтаъ	

Мутадорик баҳри вазлари туркий шеъриятда анча кам қўлланган. Унинг мутадорики мусаммани солим (фоилун / фоилун / фоилун / фоилун) кўринишида Навоий ўзининг иккита ғазалини яратган. Мутадорик баҳрининг яна бир ўлчови бўлган мутадорики мусаммани мақтуъ вазни ҳам кам қўлланган вазнлардан бўлиб унда фоилун аслининг фаълун – мақтуъ деб аталган тармоғи 8 марта такрорланади:

Бўлманг бизга ҳаргиз мойил,
 Не ҳолинг бордур, эй қотил. (Навоий)
 Бўл-манг / биз-га / ҳар-гиз / мо-йил,
 - - / - - / - - / - -
 Не ҳо /линг бор /дур, эй / қо-тил
 - - / - - / - - / - -
 Фаълун / фаълун / фаълун / фаълун
 Мақтуъ / мақтуъ / мақтуъ / мақтуъ

Огаҳий фоилун аслининг файлун (vv-) – махбун фуруъси такрорига асосланган 16 рукнли мутадорики махбун ўлчовида ғазал яратган.

Назорат саволлари:

1. Мафъувлоту аслининг бошқа аслий рукнлардан фарқланувчи жиҳати қайси?
2. Мафъувлоту асли иштирокида ҳосил бўлувчи баҳрла мқайсилар?
3. Мунсарех ва сарех баҳрларининг умумий ва фарқли жиҳатлари қайсилар?
4. Навоий ва Бобур мунсарехи мусаммани матвийи мавқуф вазнининг халқ оғзаки ижодида қўлланиши ҳақида қандай маълумотларни берганлар?
5. Фаувлун аслига хос тармоқ рукнларни айтинг.
6. Мутақороби мусаммани маҳзуф(мақсур) вазнида ёзилган қайси асарларини биласиз?

II. ТАҚТЕЪ ТУЗИШ БЎЙИЧА УСЛУБИЙ ТАВСИЯЛАР

Тақтеъ аруз амалиётининг асосини ташкил этади. Тақтеъ тузишнинг ўзига хослиги шундаки, у аруз илми бўйича олинган билимларни бир вақтнинг ўзида амалиётга татбиқ этишни назарда тутди. Бунинг учун талаба ҳижолаар таснифи, васл ҳодисаси, асллар ва улардан ҳосил бўладиган тармоқ рукнларнинг тузилиши ва номланиши, баҳрларнинг таркиби, уларга хос вазн кўринишлари, бу вазнларнинг туркий шеърятда қўлланиш даражаси кабилар юзасидан назарий маълумотларни яхши билиши керак. Бу билимларни билан қуролланган тақдирда ҳам талаба байт тақтеъини мустақил туза олиши учун ўқитувчининг услубий мададига муҳтож бўлади. Бунинг учун ўқитувчи қуйидагиларга эътибор қилиши керак:

I. Тақтеъ тузиш байтдаги ҳижолаар чўзиқ-қисқалигини аниқлашдан бошланади. Бу жараённинг мураккаб жиҳати шуки, туркий сўзлардаги очик бўғинларда арабий ва форсий сўзлардан фарқли равишда унлилар қатъий чўзиқ-қисқаликка эга эмас, улар вазн талабига кўра талаффуз этилади. Тақтеъ тузмагунча эса вазнни аниқлаб бўлмайди. Мумтоз шеърят лексикаси асосан туркий, арабий ва форсий сўзлардан ташкил топган. Арабча ва форсча сўзларда унли эски ўзбек ёзувида ифодаланса, чўзиқ, ёзувда ифодаланмай ҳаракатлар орқали берилса, қисқа саналади. Бу сўзлардаги унлиларни ҳозирги графикада акс эттирганда *а* ҳарфи қисқа, *о* ҳарфи чўзиқ унлини ифодалайди. Қолган *и*, *э*, *у*, *ў* ҳарфлари эса қатъий равишда чўзиқ ёки қисқа унли товушга мос келмайди. Масалан, *мунис*, *муносабат* каби арабий сўзларда, *гул*, *гумроҳ* каби форсий сўзларда *у* ҳарфи қисқа унлини ифодаласа, *маълум*, *манзур* арабча сўзларида, *хуш*, *гардун* форсча сўзларида чўзиқ унлини билдиради. *И* ҳарфи ҳам қисқа (*бидоя*, *кишвар*) ва чўзиқ (*мунир*, *чин*¹) унлиларни ифодалайди. *Ў* ҳарфи асосан чўзиқ (*гўш*, *хўб*) унлини, *е* ҳарфи эса ҳам қисқа (*меҳнат*, *меҳр*), ҳам чўзиқ (*беша*, *мезон*) унлиларни акс эттириши мумкин. Кўринадики, арабча ва форсча сўзлардаги унлилар чўзиқ-қисқалигини билиш учун уларнинг араб ёзувидаги шаклидан хабардор бўлиш керак. Туркий сўзларда очик бўғинлардаги *а* ҳарфи кўпроқ қисқа, *о* ҳарфи кўпинча чўзиқ унлини ифодаласа-да, вазн талаби билан *а* чўзиқ, *о* қисқа унлини билдириши мумкин. Қолган унлиларнинг ҳам очик бўғиндаги чўзиқ-

¹ Қатлам, ажин маъносида

қисқалиги вазнга боғлиқ.¹ Туркий сўзлардаги ёпик бўғинларда о унлисидан бошқа ҳамма унли ҳарфлар қисқа товушни ифодалайди. Шу сабабли *бил-дир*, *кун-дуз* каби сўзлардаги ёпик бўғинларнинг барчаси ўта чўзиқ ҳижо эмас, чўзиқ ҳижо саналади. Туркий сўзларда таркибида *о* унлиси бўлган ёпик бўғинларгина вазн талаби билан ҳам чўзиқ, ҳам ўта чўзиқ бўлиши мумкин.

Юқоридаги таҳлиллардан маълум бўладикки, ягона фонетик қонуниятларга бўйинсунмайдиган туркий, арабий ва форсий сўзлар истеъмолига асосланган мумтоз шеърлар вазнини фақат унлилар чўзиқ-қисқалигига суянган ҳолда тўғри аниқлаб бўлмайди. Бу ҳол вазн аниқлашда ҳижонинг сифат таркибини белгилашга ўзига хос ёндашувни талаб этади: ҳижоларнинг чўзиқ-қисқалигини мисрадаги кетма-кетмалигига кўра эмас, мисралараро тагма-таглигига кўра аниқлаш лозим. Бошқача қилиб айтганда, *вазни аниқлаш йўналиши горизонтал эмас, вертикал характерга эга бўлиши керак*. Бунинг учун мисралар бўғинларга бўлиниб ёзиб чиқилади. Ҳар бир ҳижонинг чўзиқ-қисқалигини белгилашдан олдин қуйидаги мисраларда унинг тартиб ўрнига мос келувчи ҳижолар кўздан кечирилади. Улар орасида ундош билан тутаган ёпик чўзиқ ҳижо бўлса, шу вертикал қатордаги барча ҳижолар чўзиқ бўлади. Аксинча, агар уларнинг ҳаммасини очик бўғинлар ташкил этса (бунда васл ходисасига учраш натижасида ёпик чўзиқ ҳижонинг қисқага айланишини ҳам эътиборга олиш керак), бу ҳижолар қисқа бўлади. Демак, *ҳижонинг сифатини аниқлашда ундошдан олдин келган ёпик чўзиқ ҳижо асос вазифасини бажаради: текшириляётган ҳижолар орасида у учраса, бу ҳижолар чўзиқ, учрамаса, қисқа бўлади*. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, сўз охирида келиб, ундан кейинги сўз унли билан бошланадиган ёпик бўғинлар асос вазифасини бажара олмайди. Чунки уларда вазн талабига кўра васлга учраш эҳтимоли мавжуд. Мисол:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Би	Лур	сен	ким	Ке	чар	дун	Ё	йи	Фо	Ни
Ку	Линг	га	қил	Ма	ғил	жав	Ру	жа	Фо	Ни
Ба	Се	кўп	ваъ	Да	лар	қил	Ди	нгу	Бор	Динг
Ке	л+эм	ди	ваъ	Да	ға	қил	Ғил	ва	Фо	Ни
V	-	-	-	V	-	-	-	v	-	-

¹ Айрим форсий сўзларда ҳам унлиларнинг чўзиқ-қисқалиги туркий сўзлардаги каби вазн талабига кўра белгиланади. Форсий изофа вазифасидаги и унлиси, боғловчи вазифасидаги у унлиси шунингдек, *на*, *-ки* боғловчилари шулар жумласидандир. Тахаллуслар сўнгида келиб, нисбат маъносини билдирувчи ва араб ёзувида *ё* ҳарфи билан бериладиган қўшимча чўзиқ (Лутфий Саккокий), айрим ўринларда вазн талаби билан қисқа (Лутфи, Саккоки) бўлиши мумкин.

Тақтеъи тузилаётган шеърӣ мисолнинг мисралари канчалик кўп бўлса, вазни аниқлаш шунча осонлашади. Чунки бунда хижони кейинги мисралардагилари билан чоғиштириб, тўғри хулосага келиш имкони кенгайди. Шу сабабли арузни энди ўзлаштираётган талабалар учун амалий машғулотларда бир мисра ёки байтдан иборат мисолларни бериш ўзини методик жиҳатдан оқламайди. Мисолларнинг камида икки байтдан ташкил топган бўлиши мақсадга мувофиқ. Эсдан чиқармаслик керакки, мисра охиридаги бўғин очик бўлса ҳам ҳеч қачон қисқа бўлмайди.

II. Вазни тўғри аниқлашда ўта чўзиқ ҳижо ва васл ҳодисасига алоҳида эътибор қаратиш керак. Васл – сўз охиридаги ундошнинг ўзидан кейинги сўзни бошловчи унлига кўшилиб кетиш ҳодисаси. Таъкидлаш жоизки, васл фақат сўз охиридаги ёпик бўғин (ёпик чўзиқ ҳижо ёки ўта чўзиқ ҳижо) ва ундан кейинги сўз бошидаги унли ўртасида юз бериб, васлга учраган ўта чўзиқ ҳижо чўзиқ ҳижога, ёпик чўзиқ ҳижо эса қисқа ҳижога айланади. Қуйидаги мисолда аслида ўта чўзиқ ҳижодан иборат “ҳажр” (-v) сўзидаги p ундоши васл туфайли кейинги бўғин таркибига ўтиб кетгани учун унинг ўрнида “ҳаж” (-) чўзиқ ҳижоси қолган:

*Ғам била жонимга еттим, ғамгусоре кўрмадим,
Ҳажр ила дилхаста бўлдим, дилситоне топмадим. (Навоий)*

Ғам би-ла жо /ним-ға ет-тим, / ғам-гу-со-ре /кўр-ма-дим,
- v - - / - v - - / - v - - / - v -

↪
Ҳа ж-р+ и-ла дил/хас-та бўл-дим, / дил-си-то-не / топ-ма-дим
- v - - / - v - - / - v - - / - v -

Ёки:

Ман ўлтурмоқ тилаб, илгин тутуб тушдим аёқиға,
Ул истиғно қилиб зоҳир манга, ўлтурмай ўлтурди. (Оғаҳий)

↪
Ман+ ўл-тур-моқ /ти-лаб, ил-гин/ ту-туб туш-дим / а-ё-қи-ға,
v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

Ул+ ис-тиғ-но / қи-либ зо-хир/ ма-нга¹, ўл-тур / май+ ўл-турди.
 v - - - / v - - - / v - - - / v - - -
 ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун

Ман (-), ул (-), май (-) чўзиқ ҳижолари юқоридаги байтда васлға учрагани сабабли уларнинг ўрнида ма(v), у (v), ма (v) қиска ҳижолари қолган. Талабаларга шуни алоҳида эслатиш лозимки васл фақат вазн талаби билан амалга ошади. Қуйидаги икки мисолга эътибор қаратайлик:

1-мисол:

Жонга чун дермен: “Не ўлди ўлмаким кайфияти?”
 Дерки: “Боис ўлди жисм ичра маразнинг шиддати”
 (Навоий)

Жон-ға чун дер/мен: “Не ўл-ди/ ўл-ма-ким кай/ фи-я-ти
 - v - - / - v - - / - v - - / - v - -

Дер-ки: “Боис/ ўлди жисм+ ич/ра ма-раз-нинг/ шиддати
 - v - - / - v - - / - v - - / - v - -
 фо-и-ло-тун/фо-и-ло-тун/фо-и-ло-тун/фо-и-лун

2-мисол:

Дема ҳижронимда чекмайсен фижону нола кўп,
 Жисм айларму фижон бўлгон нафас жондин жудо.

(Навоий)

Де-ма ҳиж-ро/ним-да чек-май/сен фи-го-ну/ но-ла кўп,
 - v - - / - v - - / - v - - / - v - -
 Жис-м ай-лар/му фи-гон бўл /гон на-фас жон/дин жу-до
 - v - - / - v - - / - v - - / - v - -
 фо-и-ло-тун/фо-и-ло-тун/фо-и-ло-тун/фо-и-лун

Ҳар иккала байтдаги “жисм” сўзидан кейин унли билан бошланувчи сўз келган. Иккала байт ҳам рамали мусаммани маҳзүф вазнида ёзилган. Лекин вазн талаби билан биринчисида васл қилинади, иккинчисида эса қилинмайди.

¹ Арузда манга, санга, анга сўзларидаги нг аксар ҳолларда бир товуш каби талаффуз этилиб, бу сўзлар ма-нга, са-нга, а-нга тарзида кўринишида ҳижоларга ажратилади.

Маълумки, ўта чўзиқ бўғин – таркибида чўзиқ талаффуз этиладиган унлиси бор ёпиқ бўғин ёки охири кўш ундош билан тугаган бўғин. Ўта чўзиқ ҳижо мисра охиридан бошқа ўринларда бир чўзиқ ва қисқа бўғинга тенг ҳисобланади. Унинг икки турини шундай номлаш мумкин:

1. Содда ўта чўзиқ ҳижо – зор

2. Кўш ундошли ўта чўзиқ ҳижо – дард

Одатда, кўш ундошли ўта чўзиқ ҳижони белгилаш қийинчилик туғдирмайди. Содда ўта чўзиқ ҳижо эса тузилиш жиҳатидан чўзиқ ҳижога ўхшаб кетади: иккаласининг таркибида ҳам унли мавжуд, иккаласи ҳам ундош билан тугайди. Шу сабабли вазни белгилашда талаба уларни адаштириб юбориши мумкин. Эсдан чиқармаслик керакки, бундай ҳолларда унлининг қисқа ёки чўзиқлиги ҳижонинг қайси турга мансублигини ҳал қилади. Агар унли чўзиқ бўлса, бундай ҳижо ўта чўзиқ, қисқа бўлса, чўзиқ ҳисобланади. Ўз навбатида унлининг чўзиқ ёки қисқа бўлиши сўзнинг қайси тилга ҳослигига боғлиқ:

а) туркий сўзларда фақат *о* унлисигина содда ўта чўзиқ ҳижони ҳосил қилиши мумкин. Мисол:

*Ким эрмас ул ой мубталоси,
Ёлғуз манга йўқ анинг балоси. (Саккокий)*

Ким эрма /с+у-л+о-й муб /талоси,

- - v / v - v - /v - -

Ёлғуз ма /нга йўқ анинг /балоси.

- - v / v - v - /v - -

Мафъувлу / мафоилун / фаувлун

Бу байтда *ой* сўзи таркибидаги *о* чўзиқ бўлиб, *ой* ўта чўзиқ бўғин саналади. Шунини айтиш керакки, бундай ҳолатлар кўп учрамайди. Туркий сўзлардаги таркибида *о* унлиси бор ёпиқ бўғинлар аксар ўринларда ўта чўзиқ эмас, чўзиқ ҳижо вазифасида келади. Худди шу *ой* сўзи Бобур қаламига мансуб қуйидаги байтда чўзиқ ҳижо бўлиб келган:

*Ғурбатта ул ой ҳажри мани тир қилибдур,
Ғурбат била ҳижрон манга таъсир қилибдур.*

Гурбатга /ул+ой ҳажри / мани пи-р / қилибдур,
 - - v / v - - v / v - - v / v - -
 Гурбат би / ла ҳижрон ма / нга таъси-р / қилибдур.
 - - v / v - - v / v - - v / v - -
 Мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун

Ёки

*Сочининг савдоси тушиди бошимма бошдин яна,
 Тийра бўлди рўзгорим ул қаро қошдин яна*

байтидаги *бош*, *қош* сўзлари туркий сўзлар бўлиб, чўзиқ ҳижога тенг. Туркий сўзларда *о* унлисидан бошқа барча унлилар содда ўта чўзиқ ҳижо ҳосил қилмайди.

б) арабий ва форсий сўзларда таркибида *а* унлиси бор ёпик бўғинлар чўзиқ саналади: *мак-таб*, *сар*, *май* каби. Қолган унлиларнинг ёпик бўғинларда чўзиқ ёки қисқа бўлишини билиш учун луғатга мурожаат қилиш керак бўлади. Масалан, *ман-зил* сўзидадаги *зил* чўзиқ, *рафиқ* сўзидаги *фиқ* ўта чўзиқ ҳижо саналади. *Беш*¹ сўзи ўта чўзиқ ҳижога, *беҳ* сўзи чўзиқ ҳижога тенг. Таркибида чўзиқ унлиси бўлиб, *н* ундоши билан тутаган бўғинлар юқоридаги қоидадан мустасно ҳолда, яъни улардаги унлиларнинг араб ёзувида ифода ланишига қарамай ўта чўзиқ эмас, чўзиқ ҳижо ҳисобланади. *Чирхун*, *жон* сўзлари шундай сўзлардир. Буни тақтеъ тузишда ёдда тутиш лозим. Масалан, рамали мусаммани маҳзүф вазнида ёзилган куйидаги байтдаги *хайрон*, *саргардон* сўзларининг охириги бўғинлари чўзиқ ҳижолардир:

*Эй, қуёшдек оламоро хуснунга хайрон улус,
 Зарра янглиғ ул қуёш даврида саргардон улус. (А.Навоий)*

Эй, ку-ёш-дек / о-ла-мо-ро / хус-ну-нга хай / рон у-лус
 - v - - / - v - - / - v - - / - v - -
 Зар-ра янг-лиғ / ул қу-ёш дав / ри-да сар-гар / дон у-лус
 - v - - / - v - - / - v - - / - v - -
 Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилотун

Юқоридагилардан вазни луғат ёрдамидагина аниқлаш мумкин деган хулоса чиқмайди. Биринчидан, ўта чўзиқ ҳижо бир мисрада

¹ Кўп, ортиқ маъносини билдирувчи форсий сўз

1-2 та, айрим ҳолларда 3 тагача бўлиши ёки, аксинча, умуман бўлмаслиги мумкин. Иккинчидан, унинг кўш ундошлик турини белгилаш муаммо туғдирмайди. Қолган кўринишларига келадиган бўлсак, мисрадаги асосий фоизни ташкил этувчи қисқа ва чўзиқ ҳижола орқали вазнининг қурилиши ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бу ўринда вазн аниқловчининг вазифаси аниқланмай қолган содда ўта чўзиқ ҳижоларни уларга мослаштиришдан иборат бўлади.

Ўта чўзиқ ҳижо ва васл ҳолатлари талабаларнинг ёдида яхши қолиши учун уларни шартли белгилар билан ажратиб кўрсатишга одатлантириш керак. Масалан, ўта чўзиқ ҳижо таркибидаги қисқа бўғинни айлана ичига олиб, васлни стрелка ва кўшув аломатлари поситасида белгилаш мумкин:

Вафо айлаб / йирокдин о/ (ш) кор+оҳис / та-оҳиста,
 v - - - / v - - - - / v - - - - / v - - - -
 Бир+ишқим ай / ладинг, жоно, / ҳазор+ оҳис / та-оҳиста.
 v - - - - / v - - - - - / v - - - - - / v - - - - -
 мафойлун / мафойлун / мафойлун / мафойлун

III. Тақтеъ тузишнинг навбатдаги муҳим босқичи ҳижоларининг чўзиқ-қисқалиги аниқланиб олинган мисраларни муайян рукнларга бўлишдир. Буни бехато амалга оширишнинг энг маъқул йўли аруз амалиётида кўп учрайдиган вазн кўринишларини ёд олишдир. Ўқитувчи талабаларнинг асосий эътиборини туркий ижодкорлар шеъриятида кўлланиб келган мустаъмал (истеъмолдаги) ўлчовларга қаратиши керак. Талаба амалиётда дуч келмайдиган арабий ва форсий шеърятга хос баҳрлар, шунингдек, санокли ҳоллардагина учрайдиган мухтараъ (шоир томонидан ихтиро қилинган) вазнлар ҳақида умумий тасаввур билан кифояланиши мумкин. Чунки уларни ҳам ўзлаштириш, биринчидан, жуда катта хотиравий кучни талқин этиш этади, иккинчидан, вазни тўғри аниқлашда чалғитиб, адаштириши мумкин. Зарурат туғилса, бундай вазнлар ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун “Мезонул-авзон”, “Мухтасар” каби манбаларни бошқа кўлланмаларга мурожаат этиш мумкин. Бошлангич амалий машғулотларда ҳар бир талаба ёнида қуйидаги вазнлар аниқланган жадвал бўлиши мақсадга мувофиқ:

Ҳазаж баҳри вазилари:

1. ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мақсур)
Мафойилун / мафойилун / фаувлун (мафойил)
2. ҳазажи мусаддаси ахраби макбузи маҳзуф (мақсур)
Мафъувлу / мафойилун / фаувлун (мафойил)
3. ҳазажи мусаммани солим (мусаббағ)
Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун
(мафойилон)
4. ҳазажи мусаммани аштар
Фоилун / мафойилун / фоилун / мафойилун
5. ҳазажи мусаммани ахраб
Мафъувлу / мафойилун / мафъувлу / мафойилун
6. ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (мақсур)
Мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун (мафойил)
7. ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустаҳзод
Мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун /
мафъувлу / фаувлун

Рамал баҳри вазилари:

1. Рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)
фоилотун / фоилотун / фоилун (фоилон)
2. Рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф (маҳбуни мақсур,
мақтуъ, мақтуъи мусаббағ)
Фоилотун / файлотун / файлун
(файлотун) (файлон)
(фаълун)
(фаълон)
4. Рамали мусаммани маҳзуф (мақсур)
Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилун (фоилон)
5. Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф (маҳбуни мақсур,
мақтуъ, мақтуъи мусаббағ)
Фоилотун / файлотун / файлотун / файлун
(файлотун) (файлон)
(фаълун)
(фаълон)

6. Рамали мусаммани машкул
фаилоту/ фоилотун/ фаилоту/ фоилотун

Музореъ баҳри вазлари:

- 1.Музореъи мусаммани ахраби солим
Мафъувлу / фоилотун / мафъувлу / фоилотун
2. Музореъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф(максур)
мафъувлу /фоилоту / мафойилу / фоилун
(фоилон)

Ражаз баҳри вазлари:

1. Ражази мусаммаии солим (музол)
мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/мустафъилун
(мустафъилон)
2. Ражази мусаммани матвийи махбун
муфтаилун/ мафоилун/муфтаилун/ мафоилун

Хафиф баҳри вазлари:

- 1.Ҳафифи мусаддаси махбуни маҳзуф (махбуни максур,
мактуъ, мактуъи мусаббағ)
Фоилотун / мафоилун / файлун
(фаилотун) (файлон)
(фаълун)
(фаълон)

Мужтасс баҳри вазлари:

- 1.Мужтасси мусаммани мусаммани махбуни маҳзуф
(махбуни максур, мактуъ, мактуъи мусаббағ)
Мафоилун / фаилотун / мафоилун /файлун
(файлон)
(фаълун)
(фаълон)

Сареъ баҳри вазилари:

- 1.Сареъи мусаддаси матвийи макшуф(мавқуф)
муфтаилун/муфтаилун/фоилун(фоилон)

Мунсарех баҳри вазилари:

- 1.Мунсарехи мусамани матвийи макшуф(мавқуф)
муфтаилун/фоилун/муфтаилун/фоилун(фоилон)

Мутақориб баҳри вазилари:

- 1.Мутақориби мусаммани маҳзуф(мақсур)
Фаувлун/ фаувлун/ фаувлун/ фаул(фаувл)
- 2.Мутақориби мусаммани аслам
фаълун/фаувлун /фаълун/фаувлун

Талаба асллар ва фуруълар, баҳрларга хос турли ўлчовларни яхши билиб олгандан кейин унга ҳар бир вазн кўринишига бир байт мисолни оҳанги билан ёд олишни топширик қилиб бериш лозим. Бунинг учун ўқитувчининг ўзи танланган мисолларни ўз оҳангида ўқиб кўрсатиб бериши керак. Шундан кейин шеър вазнини аввалги тўрт ҳижонинг чўзиқ-қисқалигини белгилаб олиш орқали ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, вазнини аниқлаш учун куйидаги мисол берилган. Унинг бошидаги тўрт ҳижонинг чўзиқ-қисқалиги белгиланади:

Ишқингда куюб, жоно, хоки таҳи по бўлдум,

- - v v

Совурди ғаминг боди алқисса фано бўлдум.

- - v v

Ҳар кеча талаб айлаб даргоҳи илоҳидин.

- - v v

Офтоби камолингни, машғули дуо бўлдум.

- - v v

Бу таркибга мос келувчи бирорта аслий ёки тармоқ рукн мавжуд эмас. Демак, мисралардаги биринчи бўлиниш 3-ҳижодан кейинга тўғри келади:

- - v /v

мафъувлу /

Маълум бўладики, бу вазнинг 1-руқнини мафъувлу – мафойилун аслининг ахраб тармоғи ташкил этади, 2-руқни эса қисқа ҳижо билан бошланади. Туркий шеърятда қўлланадиган газал вазлари ичида бу тартибга 3 та ўлчов мос келади:

1. ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф(мақсур)
мафъувлу/ мафойилун/ фаувлун (мафойил)
- - v / v - v - / v - - (v - ~) 10 ҳижо

2. ҳазажи мусаммани ахраби мақфуфи маҳзуф (мақсур)
мафъувлу/ мафойилу/ мафойилу/фаувлун (мафойил)
- - v / v - - v / v - - v / v - - (v - ~) 14 ҳижо

3. ҳазажи мусаммани ахраб
мафъувлу/ мафойилун / мафъувлу/ мафойилун
- - v / v - - - / - - v / v - - - 14 ҳижо

Кўришиб турибдики, берилган мисол 10 ҳижоли эмас. Демак, кейинги икки 14 ҳижоли вазлардан бирида ёзилган. Шу икки ўлчовга ёд олинган байтларни эсга олиб, вазни аниқланаётган мисолни шу оҳангга солиб ўқиб кўриш орқали қайси бир вазнда ёзилганини аниқлаш мумкин. Шундай қилинганда бу байтлар ҳазажи мусаммани ахраб вазидан ҳосил бўладиган оҳангга мос келади. Буни тақтеъ орқали текшириб кўриш мумкин:

Ишқингда / куюб, жоно, / хоки та / хи по бўлдум,

- - v / v - - - / - - v / v - - -

Совурди / ғаминг боди / алқисса / фано бўлдум.

- - v / v - - - / - - v / v - - -

Ҳар кеча / талаб айлаб / даргоҳи /илоҳидин.

- - v / v - - - / - - v / v - - -

Офтоби /камолингни, /машғули /дуо бўлдум.

- - v / v - - - / - - v / v - - -

Бу усулнинг афзаллиги шундаки, шеърни вазнга солиб ўқиб кўриш жараёнида ўта чўзиқ ҳижолар ва васл ҳодисасининг қаерда келишини оҳангнинг ўзи белгилаб беради. Вазни бу тарзда аниқлаш мусиқани эслаб қолиш қобилиятига эга талабаларга, айниқса,

қўл келади. Бундай қобилиятга эга бўлмаган талабалар эса ҳижо-нинг чўзиқ-қискалигини охиригача белгилаб, кейин рукнларга бўл-ганлари маъқул. Демак, ўқитувчи вазн аниқлашга ўргатишда тала-баларнинг индивидуал хусусиятларини эътиборга олиши лозим бўлади.

IV. Тақтеъ тузишни осонлаштирувчи яна бир омил айрим вазнларнинг ўзига хосликларини эътиборга олишдир. Масалан, рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (махбуни маҳзуф, мақтуъ, мақтуъи мусаббағ), рамали мусаммани махбуни маҳзуф (махбуни маҳзуф, мақтуъ, мақтуъи мусаббағ), мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф (махбуни маҳзуф, мақтуъ, мақтуъи мусаббағ), хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф(махбуни маҳзуф, мақтуъ, мақтуъи мусаббағ) вазнларининг барчасида аруз ва зарб – сўнгги рукнларда фоилотун аслининг фуруълари бўлган қуйидаги тўрт рукндан бири келиши мумкин:

фаилун (v v ~)

фаилон (v v ~)

фаълун (- -)

фаълон (- ~)

Вазни аниқланаётган мисраларнинг охириги рукнларида уш-хилоли фаилун(фаилон)нинг икки ҳилоли фаълун(фаълон) билан аралаш ҳолда келиши агар у мусаддас ўлчов бўлса, рамал ёки хафиф эканлигини, мусамман ўлчов бўлса, рамал ёки мужтасс эканлигини кўрсатади.

V. Таҷриба шуни кўрсатадики, вазнлар орасида талабалар айрим пайтларда ўзаро адаштириб юбориши мумкин бўлган вазн жуфтликлари бор.

Булар қуйидагилар:

- 1) Рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)
фоилотун / фоилотун / фоилун (фоилон)
- v - - / - v - - / - v - (- v ~)
Сареъи мусаддаси матвийи макшуф(мавқуф)
муфтаилун / муфтаилун / фоилун (фоилон)
- v v - / - v v - / - v - (- v ~)
- 2) Рамали мусаддаси маҳзуф
фоилотун / фоилотун / фоилун

- v - - / - v - - / - v -
 Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф
 фоилотун / файлотун / файлун
 - v - - / v v - - / v v -
 (файлотун)
 v v - -

3) Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф(махбуни мақсур,
 мақтуъ, мақтуъи мусаббағ)

Фоилотун / файлотун / файлун
 - v - - / v v - - / v v -
 (файлотун) (файлон)
 v v - - v v ~
 (фаълун)
 - -
 (фаълон)

Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф(махбуни мақсур,
 мақтуъ, мақтуъи мусаббағ)

Фоилотун / мафоилун / файлун
 - v - - / v - v - / v v -
 (файлотун) (файлон)
 v v - - v v ~
 (фаълун)
 - -
 (фаълон)

4) Рамали мусаммани маҳзуф

фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилун
 - v - - / - v - - / - v - - / - v -
 Рамали мусаммани махбуни маҳзуф
 фоилотун / файлотун / файлотун / файлун
 - v - - / v v - - / v v - - / v v -
 (файлотун)
 v v - -

5) Ражази мусаммани солим

мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/мустафъилун

- - v - / - - v - / - - v - / - - v -
 Ражази мусаммани матвийи махбун
 муфтаилун / мафоилун/муфтаилун/ мафоилун
 - v v - / v - v - / - v v - / v - v -

Жуфтликларни дашкил этган бу вазнларда мисралар бир хил ўринларда рукнларга ажралади. Ҳар иккала вазннинг рукнларини ўзаро қиёсласак, фақат бир ҳижосининг чўзиқ-қисқалигига кўра фарқланиши, баъзи рукнларнинг эса бир хиллиги маълум бўлади. Бу вазнларни адаштириш тафовутли ҳижоларда очиқ бўғинлар қўлланганда юз беради. Чунки, таъкидланганидек, туркий сўзларда очиқ ҳижо вазн талаби билан чўзиқ ҳам, қисқа ҳам бўлиши мумкин. Масалан, Огаҳий қаламига мансуб

*Чеккуси жонни зулфиға лаъли зулоли хол ила,
 Домига банд этар ҳамул қушни бу обу донаси.*

байтини икки хил вазнда белгилаш мумкин:

1) Ражази мусаммани матвийи махбун

Чеккуси жон /ни зулфиға / лаъли зуло /ли хол+ила,
 - v v - / v - v - / - v v - / v - v -
 Домига бан /д+этар ҳамул/ қушни бу о /бу донаси.
 - v v - / v - v - / - v v - / v - v -
 Муфтаилун / мафоилун / муфтаилун / мафоилун

2) Ражази мусаммани солим

Чеккуси жон /ни зулфиға / лаъли зуло /ли хол+ила,
 - - v - / - - v - / - - v - / - - v -
 Домига бан /д+этар ҳамул / қушни бу о /бу донаси.
 - - v - / - - v - / - - v - / - - v -
 мустафъилун / мустафъилун/ мустафъилун/мустафъилун

Баъзан шоирлар икки ёки ундан ортиқ ортиқ вазнда ўқиш мумкин бўлган байт ёки шеърларни ўзларининг аруздаги маҳоратларини кўрсатиш учун ижод қилишган бўлиб, бу санъат муталаввин (“ранг-баранг”, “товланувчи”), зулбаҳрайн (“икки баҳрли”), зубухур (“кўп баҳрли”) номлари билан юритилган. Рашидиддин

Ватвотнинг “Ҳадойиқус-сеҳр фи дақойиқу-ш-шеър” рисоласида маълумот берилишича, Аҳмад Маншурий Самарқандий деган шоир уч хил вазнда ўқиш мумкин бўлган “Канзу-л-ғаройиб” номли асар ёзган. Бобур ҳам “Мухтасар”да ўзи ижод қилган муталаввин байтлар ҳақида маълумот берган. Байтнинг муталаввинлик хусусиятига эга бўлиши тасодифий бўлиши ҳам мумкин. Бундай байт учраган шеърнинг ўлчовини топиш учун унинг бошқа байтлари вазнини аниқлаш керак бўлади. Юқоридаги Огаҳий шеърининг ҳақиқий вазнини билиш учун кейинги байт тақтеъини тузиш кифоя:

*Даҳр тараб гаҳи баче дилкашу хўб эрур, вале,
Ҳайфки, йўқ турур анинг ишрати жовидонаси.*

Даҳ-р тараб / гаҳи баче / дилкашу хў / б+эрур, вале,
- v v - / v - v - / - v v - / v - v -
Ҳай-фки, йўқ / турур анинг / ишрати жо / видонаси.
- v v - / v - v - / - v v - / v - v -
Муфтаилун / мафоилун / муфтаилун / мафоилун

Демак, ғазал ражази мусаммани матвийи махбунда ёзилган. Ўқитувчи талабаларга ўзаро яқин бўлган вазнларни жуфт ҳолда ёдда олиб қолишлари мақсадга мувофиқ бўлишини ўқтириши керак. Аруз амалиётида бундай ўлчовларни синчиклаб текшириш бирини иккинчиси билан адаштирмасликка сабаб бўлади.

Фитрат ўзининг “Адабиёт қоидалари” рисоласида “арузнинг бизнинг тилга ярамаганлиги”ни далиллаш мақсадида келтирган мисоллар орасида Бобурнинг

*Ўзни, кўнгул, айш ила тутмоқ керак,
Бизни унутқонни унутмоқ керак*

байтини ҳам кўрсатиб, унинг вазнини рамали мусаддаси маҳзуф деб белгилайди. Ундаги “унутқонни” ва “унутмоқ” сўзларидаги биринчи ҳижоларнинг вазн талаби билан чўзиб айтилиши туркий тил оҳангини бузишга олиб келишини таъкидлайди. Бу шеър рамали мусаддаси маҳзуфга эмас, сареъи мусаддаси матвийи макшуф вазнига ҳам тушиши мумкин:

Ўзни, кўнгул, / айш+ила тут / моқ керак,
 - v v - / - v v - / - v -
 Бизни унут / қонни унут / моқ керак
 - v v - / - v v - / - v -
 муфтаилун / муфтаилун /фоилун

Бу вазн талабига кўра Фитрат чўзиқ талаффузи билан қулоққа нохуш эшитилишини айтган ҳижола қисқа ўқилади ва шўх, жозибали, табиий оҳангни ҳосил қилади. Демак, шеърнинг вазни ҳақида узил-кесил хулосага келиш учун айрим пайтларда унинг бир байтини кўздан кечириш етарли бўлмайди.

VI. *Талабалар айрим сўзлар вазн талаби билан икки хил кўри-нишда қўлланишини ёдда тутмоқликлари керак.* Масалан, *шоҳ – шоҳ, моҳ – маҳ, ики – икки, ачиқ – аччиқ* каби. Уларда тақтеъ тузиш малакаси шакллангач, мумтоз матнлар нашрида учраб турадиган матбаа хатолари туфайли бундай сўзларнинг вазнга номувофик шакли қўлланган бўлса, уни тузатишга ўргатиб бориш лозим.

III. МАКТАБ ВА АКАДЕМИК ЛИЦЕЙЛАРДА ЎРГАНИЛАДИГАН МУМТОЗ АСАРЛАРНИНГ ВАЗН КЎРСАТКИЧЛАРИ

Ҳазаж баҳри

I. Ҳазажи мусаддаси махзуф (мақсур)

Мафойилун / мафойилун / фаувлун (мафойил)

V - - - / V - - - / V - - (V - ~)

Сайфи Саройи. “Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ” маснавийси

Сайфи Саройи. “Сухайл ва Гулдурсун” достони

Хоразмий. “Муҳаббатнома”

Хўжандий. “Латофатнома”

Атоий. “Жамолин васфини қилдим чаманда” ғазали

Атоий. “Кўнгулни олғали зулфинг каманди” ғазали

Атоий. “Лабинг қоним тўқарга ташналабдур” ғазали

Атоий. “Сипехри ҳусн ичинда моҳ сенсен” ғазали

Атоий. “Менгиз ё равзаи ризвонмудур бу?” ғазали

Гадоий. “Бути сийминбарим, бизни унутма” ғазали

Лутфий. “Нигоро, сенсизин мандин не ҳосил?” ғазали

Лутфий. “Агар сен бўлмасанг гулдек чаманда” ғазали

Лутфий. “Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису” ғазали

Лутфий. “Ҳақ-ул кунким, жамолинг бор этибдур” ғазали

Алишер Навоий. “Камол эт касбким, олам уйидин” қитъаси

Алишер Навоий. “Фарҳод ва Ширин” достони

Сўфи Оллоҳёр. “Саботу-л-оғизин” достони

Хувайдо. “Роҳати дил” достони

Нодира. “Манга ишқ ичра савдойи жунун бас” ғазали

Мунис. “Басе ғам боридин чекмиш оғирни” ғазали

Мунис. “Бало кўхсорининг Фарҳоди менмен” ғазали

Огаҳий. “Илоҳи ҳар кунинг наврўз бўлсун” ғазали

Огаҳий. “Совуқға бу киш ортиб шиддату кин” ғазали

Огаҳий. “Баланд айлаб қуёшга поя наврўз” ғазали

Огаҳий. “Бўлуб андоқ биноким селу офат” маснавийи

(“Дошҳовли” тасвири)

Дилшоди Барно. “Ажойиб дилқушодир Ўратепа” ғазали

Аваз Ўтар. “Фидойи халқим ўлсун танда жоним” ғазали

Аваз Ўтар. “Биродарлар, жаҳоннинг йўқ вафоси” ғазали

2. Ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф (мақсур)

Мафъувлу / мафоилун / фаувлун (мафойил)

- - V / V - V - / V - - (V - ~)

Саккокий. “Ким эрмас ул ой мубталоси” ғазали

Атоий. “Қон бўлди кўнгул фироқи бирла” ғазали

Алишер Навоий. “Лайли ва Мажнун” достони

Амирий. “Қошингга тегузмағил қаламни” ғазали

Завқий “Ҳажви аҳли раста” ҳажвияси

Аваз Ўтар. “ Дил ишқингга мубтало бўлубдур” мухаммаси

(Навоий ғазалига тахмис)

3. Ҳазажи мусаммани солим (мусаббағ)

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун (мафойилон)

V - - - / V - - - / V - - - / V - - - (V - - - ~)

Сайфи Саройи. “Таололлох, зиҳи сурат, зиҳи маҳбуби равҳони” ғазали

Саккокий. “Жаҳондин кетти тапвишу мабодийи амон келди” қасидаси (“Улуғбек мадҳи”)

Алишер Навоий. “Сен ўз хулқингни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд” ғазали

Алишер Навоий. “Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас” ғазали

Алишер Навоий. “Манга номехрибон ёр ўзгаларга меҳрибон эрмиш” ғазали

Алишер Навоий. “Навоий шеъри тўққиз байту ўн бир байт, ўн уч байт” қитъаси

Бобур “Ўлум уйқусиға бориб жаҳондин бўлдум осуда” ғазали

Бобур. “Не хуш бўлғайки, бир кун уйқулик бахтимни уйғотсам” ғазали

Бобур. “Сенинг ишқингда, эй номехрибон, бехонумон бўлдум” ғазали

Бобур. “Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим” ғазали

Бобур. “Баҳор айёмидур доғи йигитликнинг авонидур” ғазали

Бобур. “Агарчи сенсизин сабр айламак, эй ёр, мушкулдур” ғазали

Бобур. “Менинг кўнглумки, гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ қондур” ғазали

Машраб. “Бу тани хокийни-ю руҳи равонни на қилай?” ғазали

Машраб. “Санамнинг шавқида тинмай юруб оввора Машрабман” ғазали

Машраб. “Муҳаббат ўтига бағрим куюб бирёна йиғларман” ғазали

Машраб. “Агар опшиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар” ғазали
 Машраб. “Малаксан ё башар ё хуру ғилмонсан билиб бўлмас” ғазали
 Машраб. “Муродинга етай десанг, қаландар бўл, қаландар бул” ғазали
 Увайсий. “Мени расво қилан кимдирки, сен сийминбадан нозик” ғазали
 Увайсий. “Келибман дарғаҳинга, шоҳи хубоним, қабул эткил” ғазали
 Увайсий. “Ажаб йўқ тун-кун ўлсам маҳвашимнинг жустижўсинда” ғазали
 Увайсий. “Букун, эй дўстлар, фарзанди жононимни соғиндим” ғазали
 Амирий. “Не кўзлардурки, торож этмака хунхорлардурлар” ғазали
 Амирий. “Сабо, лутф эт, манга ул ёр пайғомин равон келтур” ғазали
 Амирий. “Кўнгул лаъли таманноси била қон ўлди ўхшайдур” ғазали
 Амирий. “Қизартиб чехра майдин опшиқи зорингни куйдурма” ғазали
 Амирий. “Табибо, шарбати ўйнаб ичарга бермагин пандим” ғазали
 Нодира. “Тахаммул ҳаддин ошги, эмди афғон этмасам бўлмас” ғазали
 Мунис. “Табассумда кўриб рангин лабингни ногаҳон ғунча” ғазали
 Мунис. “Қилурлар бир-бирининг суҳбатин гарчи ҳавас аҳбоб” ғазали
 Мунис. “Чаманлар сайрига келгилки, фасли навбаҳор ўлмиш” ғазали
 Мунис. “Фалак шабгун кўнгул дудин намоён этдигумдандур”.
 Фузулий ғазалига мухаммас
 Нодира. “Фигонким, гардиши даврон айирди шаҳсуворимдин” ғазали
 Огаҳий. “Олур ҳар лаҳза юз жон чашми фаттонинга салламно” ғазали
 Огаҳий. “Кел, эй чобуксуворимким, басе зору низорингман” ғазали
 Огаҳий. “Башар хайли вужуди боғига девор хильатдур” ғазали
 Огаҳий. “Дема ул чехраи гулранг узра чашми жодудур” ғазали
 Огаҳий. “Хароб ўлсун, илоҳи, гумбази даввор, чархи дун” ғазали
 Огаҳий. “Қатигроқ келмади ҳаргиз жаҳонга ушбу кишдин киш ғазали
 Огаҳий. “Юзинг очким, куёш садқанг бўлуб бошингдин айлансун” ғазали
 Фурқат. “Ғариби бир вилоят хонумонимдин адашганман” ғазали
 Фурқат. “Киши ҳолимни билмас, меҳрибонидин адашганман” мухаммаси
 Фурқат. “Манам шўрида булбул бўстонидин адашганман” мухаммаси
 Завқий. “Жаҳонда камсухан ким бўлди, асрори ниҳон бўлди” ғазали
 Завқий. “Бу кунлар бошимизда бир саҳоб ўлса ажаб эрмас” мухаммаси

Комил Хоразмий. “Юзу холинг ғамидин гар эмасдур нотавон лола” ғазали

Дилшоди Барно. “Баҳор айёми келмасдин бўлурму ҳеч чаман оро” ғазали

Анбар Отин “Келиб хушнуд авлодим, мани мулким қилур обод” ғазали

Аваз Ўтар. “Топар эркан қачон, ёраб, ҳаёти жовидон мактаб?” ғазали

Аваз Ўтар. “Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб” ғазали

Аваз Ўтар. “Ҳар одамнинг талаб йўлида гар ихлоси комилдур” мусаммани

Абдулла Авлоний. “На хўрлик, на қасолат – доимо афгор биз, миллат” ғазали

Абдулла Авлоний. “Билинг, ўғлонларим, сизларни ғамдан қутқарур мактаб” мусаддаси

Муҳаммадшариф Сўфизода. “Муаллимни кувиб, мактабни ёпган чустилар бизлар” ғазали

Ҳамза. “Эрур илму адаб, фазлу ҳунар осор мактабдин” ғазали (“Ўқиш китоби”дан)

Ҳамид Олимжон. “На бўлғай бир нафас мен ҳам яноғинг узра хол бўлсам” ғазали

4. Ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳсур (мақсур)

Мафъувлу / мафоййлу/ мафоййлу / фаувлун (мафоййл)

- - v / v - - v / v - - v / v - - (v - ~)

Саккокий. “Эй гул, юзинга ҳуру пари бандаи жони” ғазали

Атоий. “Эй орази шамсу қамарим, нетти, не бўлди?” ғазали

Лутфий. “Эй одамилар жони, париға не бўлурсан?” ғазали

Лутфий. “Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма” ғазали

Лутфий “Жоним чиқадур дард ила, жононима айтинг” ғазали

Бобур. “Ғурбатта ул ой ҳажри мени пир қилибдур” ғазали

Бобур. “Сендек манга бир ёри жафокор топилмас” ғазали

Машраб. “Ишқ мазҳабиға тақви-ю тоат чидаёлмас” ғазали

Машраб. “Дунёга келиб лойига билмай бота қолдим” ғазали

Машраб. “Ногаҳ кўрубон маҳви жамолинг бўла қолдим” ғазали

Машраб. “Сетор ила савти наво айлаганинг хўб” ғазали

Машраб. “Ишқ водисидин бир кеча мен ҳай-ҳалаб ўтгум” ғазали

Машраб. “Қилди манга бир жилвае, ногаҳ боқа қолдим” ғазали

Увайсий. “Мақсуди кўнгул – лаъли майи нобинга қулман” ғазали

Амирий. “Ул ёр жафоси мани безобита этти” ғазали
Нодира. “Жонимга жафолар била жонона қилур баҳс” ғазали
Мунис. “Бордим сари кўйингга-ву хирмон била ёндим” ғазали
Огахий. “Ишрат майин аҳбоб тараб бирла ичинг сиз” ғазали
Аваз Ўтар. “Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур” ғазали.

5. Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустаҳзод

Мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун

- - v / v - - v / v - - v / v - -

мафъувлу / фаувлун

- - v / v - -

Мунис. “Ишқинг ўтида ўртанадур жони низорим

ул навъки, машъал” мустаҳзоди

6. Ҳазажи мусаммани ахраби солим

Мафъувлу / мафойилун / мафъувлу / мафойилун

- - v / v - - - / - - v / v - - -

Алишер Навоий. “Шўх икки ғизолингни ноз уйқусидин уйғат”
ғазали

Мунис. “Кулбам сари жононим келмасму экин-оё?” ғазали

Фурқат. “Сайдинг кўябер, сайёд, сайёра экан мендек” мусаддаси

7. Ҳазажи мусаммани аштари солим

Фоилун / мафойилун / фоилун / мафойилун

- v - / v - - - / - v - / v - - -

Бобур. “Ғофил ўлма, эй соқий, гул чоғин ғанимат тут” ғазали

Машраб. “Коқулингму анбардур жон ичинда, жонон қиз” ғазали

Увайсий. “Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман” ғазали

Амирий. “Лаб уюр такаллумға, зулфни паришон қил” ғазали

Фурқат. “Фасли навбахор ўлди кетибон зимистонлар” ғазали

Рамал баҳри

1. Рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)

Фоилотун/ фоилотун/ фоилун(фоилон)

- v - - / - v - - / - v - (- v ~)

Сайфи Саройи. “Ул юзи ойким, жаҳоннинг жонидур” ғазали

Лутфий. “Тўнга сиғмасмен фараҳдин гул каби ” қитъаси

А.Навоий. “Яхши хотунлар сафои зухдидин” қитъаси
Машраб. “Тупши савдои муҳаббат бошима” ғазали
Нодира. “Марҳабо, эй пайки султон, марҳабо” ғазали
Нодира. “Қилмағил зинҳор изҳор эҳтиёж” ғазали
Феруз. “Фуркатинг солди дилу жон ичра ўт” ғазали

2. Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (махбуни мақсур,
мақтуъ, мақтуъи мусаббағ)

Фоилотун / файлотун/ файлун (файлон, фаялун, фаялон)
- v - - / v v - - / v v - (v v ~, - - , - ~)
(Файлотун)
v v - -

Муҳаммад Солих. “Шайбонийнома” достони

3. Рамали мусаммани маҳзуф(мақсур)

Фоилотун/ фоилотун/ фоилотун/фоилун (фоилон)
- v - - / - v - - / - v - - / - v - (- v ~)

Сайфи Саройи. “Бу фалак нечун мени доим қаро қинда тутар”
ғазали

Сайфи Саройи. “Дилбаримнинг зулфи сунбул, чехраси гулзор
эрур” ғазали

Атоий. “Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур” ғазали

Гадоий. “Оҳким, девона кўнгулм бедаво бўлди яна” ғазали

Гадоий. “Эй кўнгул, дилбар хаёли чунки ҳамдамдур санга” ғазали

Гадоий. “Ёз фасли эл бори бу лаззати ишрат била” ғазали

Гадоий. “Ёна ёз бўлди-ю топти бўстон напъу намо” ғазали

Лутфий “Ҳолиёким, даври ишраттур, иликтин жомни” ғазали

Лутфий “Кўргали лаълинг ақиқин кўнглим ул ён тортадур” ғазали

Алишер Навоий. “Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади”
ғазали

Алишер Навоий. “Кўргали хуснунгни зору мубтало бўлдум санга”
ғазали

Алишер Навоий. “Жонға чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфия-
ти?” ғазали

Алишер Навоий. “Ёрдин айру кўнгул мулжедурур султони йўқ” ғазали

Алишер Навоий. “Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур”
ғазали

Алишер Навоий. “Кўнглунг истар ёрлар бирла ҳамиша шод бўл”
ғазали

А.Навоий. “Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим?”
ғазали

А.Навоий. “Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо” ғазали

Алишер Навоий. “Ҳар гадоким, бўрёи фақр эрур қисват анга” ғазали

Алишер Навоий. “Кўнглум ўртансун агар ғайрига парво айласа”
ғазали

Алишер Навоий. “Тифллар тошиқи, жисмим қилди сартосар қаро”
ғазали

Алишер Навоий. “Тулрухи раъноқадам чун боғ тавф айлар бориб”
ғазали

Алишер Навоий. “Эй сабо, холим бориб сарви хиромонимға айт”
ғазали

Алишер Навоий. “Дўстлар, аҳли замондин меҳр умиди тутмангиз”
ғазали

Алишер Навоий. “Ошиқ ўлдум, билмадим, ёр ўзгаларга ёр эмиш”
ғазали

Алишер Навоий. “Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрак”
ғазали

Алишер Навоий. “Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо”
ғазали

Алишер Навоий. “Ҳар қачонким, кемага ул ой сафар рахтин
солур” ғазали

Алишер Навоий. “Навбахор айёми бўлмиш, ман диёру ёрсиз”
ғазали

Алишер Навоий. “Оразин ёпқач, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш”
ғазали

Алишер Навоий. “Кечти умрум нақди ғафлат бирла нодонлиғда
хайф” ғазали

Алишер Навоий. “Меҳр кўп кўргуздум, аммо меҳрибоне топма-
дим” ғазали

Алишер Навоий. “Ман жаҳондин кечтиму кечмас менинг жоним-
дин эл” ғазали

Алишер Навоий. “Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки” ғазали

Алишер Навоий. “Ёрдин ҳижрон чекар ушшоқи зор, эй дўстлар”
ғазали

Алишер Навоий. “Лолагун тўн ичра, ёраб, ул ғазоли Чин эрур” ғазали

Алишер Навоий. “Дўстлар, махрам деб элга роз ифшо қилмангиз”
ғазали

Алишер Навоий. “Раҳм этиб, эй дўстлар, мажруҳ кўксумни ёринг”
ғазали

Алишер Навоий. “Хилъатин то айламиш жонон кизил, сориг,
яшил” ғазали

Алишер Навоий. “Кўнглум ичра дарду ғам аввалғиларға ўхшамас”
ғазали

Алишер Навоий. “Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон”
қитъаси

Алишер Навоий. “Бўлмағай эрди жамолинг мунча зебо кошки”
мухаммаси

Хусайний. Ғазаллар.

Бобур. “Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимۇ?” ғазали

Бобур. “Сочининг савдоси тушти бошима бошдин яна” ғазали

Бобур. “Гул жамолин ёпқан ул гулнинг ики райҳонидур” ғазали

Бобур. “Ким кўрибдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиг” ғазали

Бобур. “Борму эркин ҳеч нима оламда ҳижрондин ямон ” фарди

Машраб. “Ҳар кишини дарди бўлса, йиғласун ёр олдида” ғазали

Машраб. “Эй манинг нозик ниҳол ороми жоним, қайдасан?” ғазали

Машраб. “Тинмайин юрдум бу ғам даштида ҳайронлиғ билан” ғазали

Машраб. “Ваъда қилди бир келай деб, кўзга уйқу келмади” мухам-
маси

Хувайдо. “Ох, мани дарду балоға мубтало қилди фироқ” ғазали

Хувайдо. “Ўтдилар бу дунёдин дилхоҳлар, гумроҳлар” ғазали

Амирий. “Тушти тори зулфи юздин кўнглум ичра печу тоб” ғазали

Амирий. “Ишқ асрорини пинҳон айларам ағёр аро” ғазали

Амирий. “Эй пари, май бирла юзни арғувон қилмоқ надур?” ғазали

Нодира. “Васл уйин обод қилдим, бузди ҳижрон оқибат” ғазали

Нодира. “Ҳажрдин махмурмен, соқий, лабо-лаб жом тут” ғазали

Нодира. “Оҳким, беҳад манга жавру жафо айлар фалак” муашшари

Нодира. “Бўлди ул фурсатки, тарки суҳбати олам тутай” ғазали

Турди. “Тор кўнгиллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг”
ғазали

Турди. “Қатраям ночиз, аммо зоти кулзум Турдиман” ғазали

Турди. “Бир сари азм айла, жойи номусулмондур бу мулк” ғазали

Турди. “Бошима бир кўхи ғам бир от коҳу емидин” ғазали

Турди. “Ёд мандин ким берур, яхши замонлар кўрдиман” мухаммаси

Увайсий. “Ох, гулрухсора жонон, хордурман ишқида” ғазали
 Увайсий. “Қил амон, ё раб, адувлар можабосидин мани” таржибанди
 Увайсий. “Ул на гумбаздур, эшики, гуйкугидин йўқ нишон” чистони
 Увайсий. “Ул надурким сабзтунлик, ёз яғочнинг бошида” чистони
 Махмур. “Келгил, эй ахбоб, аввал тарзи рафторимни кўр” ҳажвий
 ғазали (“Ғазали қози Муҳаммадражаб Авж дар бораи худ”)
 Мунис. “Дўстлар, менсиз даме оҳанги ишрат қилмангиз” ғазали
 Мунис. “Давлатинг боридадурлар барча олам ошно” ғазали
 Мунис. “Ваҳки, ул золим мени мазлумга қотил ҳануз” ғазали
 Мунис. “Кўнглума бир гул ғамидин санчилибдур хорлар” ғазали
 Мунис. “Қайси гулнинг мен киби бир андалиби зори бор?” ғазали
 Мунис. “Волийи мулки тариқат гар Низомийдур манга” ғазали
 Мунис. “Гарчи аввал бор эди махбуби гулрухсора сўз” ғазали
 Мунис. “Истадинг, эй дил, кўзин, жонинг керакмасму санга?” ғазали
 Мунис. “Бўлмаса жинси жамолингга харидор офтоб” ғазали
 Мунис. “Ғунчалар очилди-ю кўнглум очилмайдур ҳануз” ғазали
 Мунис. “Ваҳки, мандин ишқ аро озурдажонроқ йўқ киши” ғазали
 Мунис. “Ашқ хун, рухсор зарду дил ҳазин, толей қаро” ғазали
 Мунис. “Ёрни кўрдим қизил тўни била ағёр аро” ғазали
 Мунис. “Гарчи авваллар ниёзимни кўриб ноз этти дўст” ғазали
 Мунис. “Муждаким, меҳру вафо расмини оғоз этти дўст” ғазали
 Огахий. “Меҳри рухсорингки то олам ародур нурфощ” ғазали
 Огахий. “Соқие, майхоралар жисмидин олди тоб киш” ғазали
 Огахий. “Даҳр бир майхонадурким, кулфат онинг жомидур” ғазали
 Огахий. “Муждаким, келди бўлуб ҳақ лутфига мазҳар баҳор” ғазали
 Огахий. “Ўйла еткурди жаҳонга зийнату оро баҳор” ғазали
 Феруз. “Гулшан ичра сарв ёхуд ул қади мавзунмудур?” ғазали
 Феруз. “Офтобосо жамолинг кўргач ўлдум, эй нигор” ғазали
 Феруз. “Эй фалак, нетдим сани, душманлиғ изҳор айладинг” ғазали
 Феруз. “Лаъли ширинингни таъриф айлаб ўлмиш шахдком” ғазали
 Муқимий. “Ошиқ эрмасман юзингга якка бу Фарғонада” ғазали
 Муқимий. “Мумкин ўлса кўрмоғим, эй сарви раъно, суратинг” ғазали
 Муқимий. “Ҳеч ким мендек, илоҳи, ёридин айрилмасун” ғазали
 Муқимий. “Навбаҳор. Очилди гуллар, сабза бўлди боғлар” ғазали
 Муқимий. “Кўчага чикмоққа лекин саҳт ҳайрон қилди лой” ҳажвий
 ғазали
 Фуркат. “Бир қамар сиймони кўрдим балдаи Кашмирда” ғазали
 Фуркат. “Сурмадин кўзлар қаро, қўллар ҳинодин доларанг” ғазали

Фуркат. “Не балолиғ эрди, эй шўхи дилоро, суратинг” ғазали
Комил Хоразмий. “Кўрмамиш сандек жаҳонда ҳеч бир гулзор гул”
ғазали

Комил Хоразмий. “Манзилим чун бўлди ушбу йил диёри Топшанд”
ғазали

Дилшоди Барно. “Исминг Анбар, жисминг анбар, поларухсан,
лаъллаб” ғазали

Дилшоди Барно. “Васл хангомини кутдим, келди бу хангом талх”
ғазали

Аваз Ўтар. “Эй кўнгул, ишқ ичра кирдинг, жон керакмасму санга?”
ғазали

Аваз Ўтар. “Бўлма, эй қимса, ҳамиша бу сифат мағрури ганж”
ғазали

Мухаммадшариф Сўфизода. “Яшнатиб дил ғунчасин фасли баҳор
айлар газет” ғазали

Ҳамза. “Кўзимизга кўриниб турган ҳама асбоблар” шеъри (“Ўқиш
китоби”дан)

Ҳамза. “Қорадур гарчи изи, нури ҳақиқатдур ўзи” шеъри (“Ўқиш
китоби”дан)

Ҳамза. “Ким билурди одаму олам надур, ҳайвон нечук” шеъри
 (“Ўқиш китоби”дан)

4. Рамали мусаммани махбуни маҳзуф (махбуни мақсур, мақтуъ, мақтуъи мусаббағ)

Фоилотун / файлотун/ файлотун/ файлун(файлон, фаълун, фаълон)
- v - - / v v - - / v v - - / v v - (v v ~, - - , - ~)

Лутфий. “Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул” ғазали

А.Навой. “Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин” ғазали

Нодира. “Эй хушо, шиша аро оби ҳаёти хукамо” ғазали

Нодира. “Кийма деб айламади ҳеч киши парвонага баҳс” ғазали

Махмур “Эй жаҳондори зафар, кавкабаи даври фалак” ҳажвий
ғазали

Мунис. “Кимники дўст дедим, душмани жон топтим ани” ғазали

Комил Хоразмий. “Ҳар неча айлабон изҳор фасоҳат шуаро” ғазали

5. Рамали мусаммани машкул.

Файлоту / фоилотун / файлоту /фоилотун
v v - v / - v - - / v v - v / - v - -

Лутфий. “Бу кечар жаҳонда, соқий, чу эмас умр нишони” ғазали

Хафиф баҳри

1. Хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф(маҳбуни максур, мактуъ, мактуъи мусаббағ)

Фоилотун /мафоилун / файлун (файлон, фальун, фьлон)

- v - - / v - v - / vv - (vv ~, - - , - ~)

(Файлотун)

v v - -

Алишер Навоий. “Улки, ифлосдин аёгинда ” қитъаси

Алишер Навоий. “Сабъаи сайёр” достони

Мунис. “Ютубон бу замонда қон шуаро” ғазали

Комил Хоразмий. “Ютубон бу замонда қон фузало” ғазали

Мужтасс баҳри

1. Мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф(маҳбуни максур, мактуъ, мактуъи мусаббағ)

Мафоилун/файлотун / мафоилун / файлун (файлон, фальун, фьлон)

v - v - / vv - - / v - v - / vv - (vv ~, - - , - ~)

Атоий. “Сени мен онгладим, бевафо эмиштуксен” ғазали

Алишер Навоий. “Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил” ғазали

Алишер Навоий. “Фано тариқида ҳар кимки ҳосил этти русух” ғазали

Алишер Навоий. “Ҳаво хуш эрди-ю оллимда бир қадаҳ майи ноб” ғазали

Алишер Навоий. “Манинг фироқиму онинг висоли тун била тонг” ғазали

Алишер Навоий. “Оқора бошлади бошу тўкила бошлади тиш” ғазали

Бобур. “Кўнгулга бўлди ажойиб қаро бало сочинг” ғазали

Бобур. “Балойи ишқки, ҳар дам манга жафоедур” ғазали

Комил Хоразмий. “Не суд очилса гул, ўлса баҳор ғурбат аро” ғазали

Комил Хоразмий. “Эмас кишига бу дунёда мулку мол камол” ғазали

Ражаз баҳри

1. Ражази мураббаъи солим (музол)

Мустафълун / мустафълун (мустафълон)

- - v - / - - v - (- - v ~)

Муқимий. “Саёҳатнома”

Завқий. “Шоҳимардон хотираси” саёҳатномаси

2. Ражази мусаммани солим (музол)

Мустафъилун/мустафъилун/ мустафъилун / мустафъилун

(мустафъилон)

- - v - / - - v - / - - v - / - - v - (- - v ~)

Мунис. “Ширинсухан Лайливашим вақтики қохир бўлғуси”.

Навоий ғазалига мухаммас

Огаҳий. “Эй шўх, кўзу қошинга олам гадо, ман ҳам гадо” ғазали

Огаҳий. “Бўл шоду хуррам, эй кўнгулким, мавсуми наврўз эрур” ғазали

Огаҳий. “Мушкин қошининг хайъати ул чапми жаллод устина” ғазали

Феруз. “Айб айламанг бўлсам ул ой ишқида нолон, эй рафиқ” ғазали

Аваз Ўтар. “Кўнглум агар ғайри сари майлу тақозо айласа” ғазали

Аваз Ўтар. “Жонимга ўт тушсун агар ғайрига парво айласа” ғазали

Аваз Ўтар. “Эй дўстлар, даҳр аҳлига ҳамраҳу ҳамдам бўлмангиз” ғазали

3. Ражази мусаммани матвийи махбун

Муфтаилун / мафоилун / муфтаилун / мафоилун

- v v - / v - v - / - v v - / v - v -

Атоий. “Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?” ғазали

Огаҳий. “Бизки букун жаҳон аро кишвари фақр шоҳимиз” ғазали

Огаҳий. “Дарди дилим анго дедим, дема ани манго деди” ғазали

Музореъ баҳри

1. Музореъи мусаммани ахраби макфуфи махзуф (максур)

Мафъувлу / фоилоту / мафойилу / фоилун(фоилон)

- - v / - v - v / v - - v / - v - (- v ~)

Саккокий. “Сентек жаҳонда кўзлари айни бало қани?” ғазали

Лутфий. “Нозуклик ичра белича йўқ тори гисуйи” ғазали

Алишер Навоий. “Кўз қонидин дема этагим долавордур” ғазали

Алишер Навоий. “Тузлукка мойил ўлки, ишинг борғай илғари” китъаси

Бобур. “Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим” ғазали

Бобур. “Келтурса юз балони ўшал бевафо манга” ғазали

Аваз Ўтар. “Хусн ичра ул нигор парилар яғонаси” ғазали

Сареъ баҳри

1. Сареъи мусаддаси матвийи макшуф (матвийи мавкуф)
муфтаилун / муфтаилун / фоилун (фоилон)
- vv - / - vv - / - v - (v ~)

Алишер Навоий. “Ҳайратул-аброр” достони
Бобур. “Ўзни, кўнгул, айш ила тутмоқ керак” ғазали
Нодира. “Ёр манга ғайри жафо айламас” ғазали
Гулханий “Маймун билан нажжор”, “Туя билан бўталок” шеърий
масаллари. (“Зарбулмасал”)
Муқимий. “Танобчилар” ҳажвияси
Муҳаммадшариф Сўфизода. “Мунча ямон шўрлади пешоналар”
мусаддаси

Мунсарех баҳри

1. Мунсарехи мусаммани матвийи макшуф
муфтаилун / фоилун / муфтаилун / фоилун
- vv - / - v - / - vv - / - v -

Комил Хоразмий. “Қайси фалак буржининг меҳри пуранворисан”
мухаммаси

Мутақориб баҳри

1. Мутақориб мусаммани маҳзуф(мақсур)
фаувлун / фаувлун / фаувлун / фаул (фаувл)
v - - / v - - / v - - / v - (v ~)

Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” достони
Аҳмад Югнакий. “Ҳибату-л-ҳақойиқ” достони
Алишер Навоий. “Садди Искандарий” достони
Алишер Навоий. “Мани ишқдин манъ этар сода шайх” ғазали
Алишер Навоий. “Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт” таржибанди
Нодира. “Хатинг иштиёқин савод айладим” таржибанди
Гулханий. “Каж ва Фаж” ҳажвий ҳикояти (“Зарбулмасал”)
Мунис. “Узорингда нуре аёнду, аён” ғазали
Муқимий. “Масковчи бой таърифида” ҳажвияси

2. Мутақориб мусаммани аслам

- Фаълун / фаувлун / фаълун / фаувлун
- - / v - - / - - / v - -

Машраб. “Ишқинг ўтига куйголи келдим” ғазали
Машраб. “Кўрдум юзунгни – девона бўлдум” ғазали
Машраб. “Кўрсат жамолинг мастоналарга” ғазали
Муқимий. “Арзимни айтай боди сабога” ғазали

3. Мутақороби мусаммани мақбузи аслам

Фаувлу / фаълун / фаувлу / фаълун

v - v / - - / v - v / - -

Сайфи Саройи. “Қамар юзингдин бўлур мунаввар” ғазали

Комил баҳри

А. Комили мусаммани солим

мутафоилун / мутафоилун / мутафоилун / мутафоилун

v v - v - / v v - v - / v v - v - / v v - v -

Огаҳий. “Не ажаб шикаста кўнгул иши туну кун фиғон ила ноладур” ғазали

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Adabiyot (Majmua). Akademik litseylarning ikkinchi bosqich o'quvchilari uchun. Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010.

2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-12 жилдлар, 16-жилд. Тошкент: Фан, 1987-1994, 2000.

3. Бобоев Т. Шеър илми таълими. Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

4. Бобур. Мухтасар. Тошкент: Фан, 1978.

5. Завқий. Ажаб замона. Тошкент: "Шарқ" нашриёт-матбаа концернининг бош таъририяти, 2003.

6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Маҳрами асрор топмадим. Тошкент: Фан, 1993.

7. Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

8. Машраб. Мехрибоним, қайдасан. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.

9. Муқимий. Асарлар. 2 жилдлик. Тошкент: Ўздавнашр, 1960-1961.

10. Нодира-Комила. Девон. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001

11. Огаҳий. Асарлар. 6 жилдлик. 1-2-жилдлар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1872.

12. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. Тошкент: Фан, 1972.

13. Султонов И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1980

14. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. Тошкент: Фан, 1985

15. Увайсий. Кўнгул гулзори. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

16. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

17. Фитрат. Аруз ҳақида. Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

18. Фуркат. Танланган асарлар. 2 томлик. 1-том. Тошкент: Ўзадабийнашр, 1959.

19. Ҳаёт васфи. Ўзбек адабиёти бўстони. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

20. Ҳасанов С. Бобурнинг "Аруз рисоласи" асари. Тошкент: Фан, 1981.

Mail: saxroikabr@bk.ru

Telegram kanal: t.me/sherkhan1117